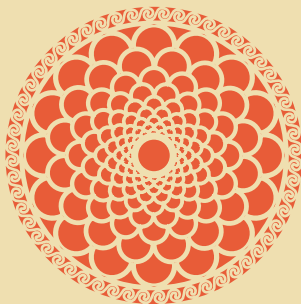

Odorics Ferenc

POSZTMODERN ÉS MODERN
IRODALOMELMÉLETI
FOGALMAK

Odorics Ferenc
POSZTMODERN ÉS MODERN
IRODALOMELMÉLETI
FOGALMAK

Odorics Ferenc

**POSZTMODERN ÉS MODERN
IRODALOMELMÉLETI
FOGALMAK**

Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány
Szeged, 2017

BÁLINT SÁNDOR
SZELLEMI ÖRÖKSÉGÉERT
ALAPÍTVÁNY

ISBN 978-615-80266-3-5

© Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2017

© Odorics Ferenc, 2017

ELŐSZÓ

Ez a fogalomtár azokat a szakszavakat tartalmazza, melyek az irodalomelmélet utóbbi hatvan-hetven évét meghatározó (késő- és posztmodern) irányzatainak központi terminusai. Így megtalálhatjuk a kötetben a dekonstrukciót, az empirikus irodalomtudományt, a hermeneutikát, a konstruktivista irodalomtudományt, a narratológiát, az új retorikát, a szemiotikát, a szubjektumelméletet, a poétikai lehetséges világok elméletét és a (pre- és kuhniánus) tudományelméleteket szervező és irányító fogalmakat.

Elsősorban a tudományok iránt élénk érdeklődést mutató középiskolásoknak, egyetemistáknak és az irodalmi műveltséget alsó- és középszinten átadó tanároknak ajánljuk.

A *Posztmodern és modern irodalomelméleti fogalmak* című kötet közös munka eredménye. Elkészítésében részt váltak az egykori deKON-csoport tagjai: Hárs Endre, Hódosy Annamária, Kiss Attila, Kovács Sándor és Szilasi László, valamint a József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének egykori hallgatói: Bocsor Péter, Hártó Gábor, Hegyi Pál és Pete Klára.

A, Á

abjekció

szubjektumelmélet

Az abjekció vonzás és taszítás feszültségéből töltekező mozgás, amelynek mélyén egy sem nem szubjektum, sem nem objektum, hanem egy nehezen meghatározható valami rejtőzik, amely szinte tűrhetetlenül egyszerre rémiszt és hívogat. Ez a szubjektum számára felfoghatatlan, radikális kívülről magát a szubjektumot is önmagán kívülre löki, ún. narcisztikus krízist provokál. Ekkor az én és a másik, a kint és a bent megkülönböztethetetlenül összevegyül, konfrontálva bennünket az elsődleges elfojtás határával, ahol és amikor az anyai testtől való elszakadás, vagyis a létezés feltétele, még nem jött létre. Az abjekció a szent megtapasztalása, s mint ilyen, alapvetően kapcsolódik a szenny és a mocsok tabujához.

ábrázolt tárgyiasságok rétege

fenomenológiai irodalomtudomány

– Roman Ingarden

Ingarden szerint az irodalmi műalkotás négy rétegből áll, rendszerében a harmadik az ábrázolt tárgyiasságok rétege, amely a műalkotás előterében, fókuszában álló tárgyiasságokat jelenti. Pl. egy regény főszereplője.

adó

kommunikációelmélet –

Roman Jakobson

Az a kommunikációs rendszer, amely az üzenet kódolását („feladását”) végrehajtja. Az irodalom-rendszer esetében az irodalmi szöveget létrehozó szubjektum, hagyományos terminussal: az író.

aferézis

retorika

A metaplazmusok közé tartozó metabola. A szó elejének elhagyása révén képződik. Pl. autóbusz helyett busz.

aktuális világ

Az aktuális világ az a világmodell (a világról alkotott véleke-

dések összessége), amelyekre egy társadalmi csoport a viselkedési-problémamegoldási stratégiáit (életvitelét) építi. A közösség ezt a világ-felfogást tartja a leginkább megfelelőnek a „realitás” létere és struktúráira vonatkozóan.

alapállás

„Az alapállás az éberség, a morális intaktság és a testi egészség megvalósítása.”

(Hamvas Béla)

„Nincs alku - én hadd legyek boldog!

Másként akárki meggyaláz s megjelölnek pirosuló foltok, elissza nedveim a láz.”

*„Mért legyek én tisztességes?
Kiterítenek ügyis!*

*Mért ne legyek tisztességes!
Kiterítenek ügyis.”*

(József Attila)

alkotás

*empirikus irodalomtudomány –
Siegfried J. Schmidt*

A négy alapvető irodalmi cselekvéstípus egyike. Az alkotás irodalmi cselekvése során az

irodalmi alkotó a saját irodalmi kommunikátjához egy irodalmi szöveget rendel.

állapot

narratológia –

Bernáth Árpád és Csúri Károly

A történet meghatározásakor használt terminus. Egy történet valamely állapota valamely kitüntetett szereplő (a narratív modellben: figura) és annak valamely kitüntetett attribútuma segítségével adható meg. Pl. az *Iskola a határon* kiinduló állapota a gyermekkor, ez leírható Medvével mint szereplővel (figurával) és azzal az attribútummal, amely anyjához fűzi, ez pedig a néma (szavak nélküli) megértés relációja.

allegória

retorika

A metalogizmusok közé tartozó metabola.

Egy történet vagy vizuális ábra a szószerinti, vagy látható jelentése mögött részben elrejtett, szándékolt másodlagos értelemmel. Az allegória alapvető

technikája a megszemélyesítés, melyben absztrakt minőségek emberi formát kapnak, mint pl. a Szabadság vagy az Igazság köztéri szobrai. Az allegória felfogható egy strukturált rendszerbe szervezett metaforaként is. Az írott elbeszélésben az allegória a történet kettő vagy több jelentése közti folyamatos párhuzamot jelent úgy, hogy a történet szereplői és eseményei kapcsolódnak megfelelőikhez az eszmék rendszerében, vagy a történeten kívüli események láncolatában.

allogenetikus törvényszerűségek

Olyan, irodalmat irányító törvényszerűségek, amelyek az irodalom-rendszer és más rendszerek (pl. a társadalom, vagy az emberi psziché) között működnek. Ezek a törvényszerűségek az irodalom-rendszer mozgását általában szociológiai vagy pszichológiai aspektusból magyarázzák.

ambiguitás

Az eltérő értelmezésekre való nyitottság, vagy eset, amikor

a nyelv bizonyos használata különbözőképpen értelmezhető. Néha így: „pluriszigáció” (*plurisignation*), vagy „többszörös értelem” (*multiple meaning*). A többértelműség William Empson óta vált az irodalmi interpretáció központi fogalmává, aki a pontatlanság hibája helyett az ambiguitást mint a poétikai gazdagság forrását védelmezte.

anafora retorika

A metaxisok közé tartozó metabola. Egymást követő szövegegységek élén valamely szó vagy szócsoport ismétlődése.

„Isten egy szívnek egy kebelt teremt; így egy embernek egy hazát. (...) Azért kell minden egyes embernek saját hazájaért munkálni; Azért kell szerelme egész erejét hazájára függeszteni; azért kellett a legszebb, rendkívülibb tetteknek csak ily szerelem kútfejéből származhatni. Egész világért, egész emberiségért halni: azt az isten teheté;

*ember meghal ház népeért, ember
meghal hazájaért: halandó szív
többet meg nem bír.”*

(Kölcsey Ferenc)

anakolúton

retorika

A metataxisok közé tartozó metabola.

A mondat logikai vagy szintaktikai szerkezetének megtörése.

anomália

tudományelmélet –

Thomas S. Kuhn

Egy paradigmaként működő elmélet normál tudományos gyakorlata során felmerülő, előre nem látható azon problémák, amelyek az adott paradigma keretén belül nem oldhatók meg. Az anomáliák felismerésével kezdődik a „rég” paradigmá felbomlása. Az anomáliák – mivel kiküszöbölésükkel paradigmákat legitimálnak, sokasodásukkal és megoldhatatlanságukkal pedig paradigmákat bontanak le – a tudományos fejlődés hajtóerejének, mintegy „motorjának” tekinthetők.

antanaklázis

retorika

A metataxisok közé tartozó metabola. Ugyanazon szóalaknak egy bizonyos nyelvi egységen belül különböző jelentésben való használata.

*„Hej, mostan puszta ám igazán
a puszta.”*

(Petőfi Sándor)

antitézis

retorika

A metaszemémák közé tartozó metabola. Két ellentétes jelentésű kifejezés szembeállítására egy bizonyos szövegegységen belül.

apokópa

retorika

A metaplazmusok közé tartozó metabola. A szó végének elhagyása révén keletkezik. Pl. trolibusz helyett troli.

apória (eldönthetetlenség)

dekonstrukció

Fölldhatatlan logikai ellentmondás. Egy kérdés vagy probléma eldönthetetlensége. Rend-

szerint a logikai és retorikai dimenzió föloldhatatlan ellentmondásaként jelentkezik a dekonstrukciós olvasatokban. Az eredmény a jelentés teljes elbizonytalanodása: voltaképpen ez a dekonstrukció célja: eldönthetlenségeket létrehozni, kimutatni pl. a redukálhatatlan feszültséget aközött, amit a szöveg (látszólag) mondani szándékozik és aközött, amit mondani kényszerül. Az eldönthetlenség a jelentés kimozdulásának, egyben a játék szabadságának helye.

„Amikor egy rendszert »megingattunk« azzal, hogy totalizáló logikáját a végső következtetésekig követtük, valami olyan fölöslegre bukkanunk, ami nem gondolható el a logika szabályai szerint, mert a fölösleg csak úgy képzelhető el, mint ami sem ez, sem az, vagy mindkettő egyszerre – elszakadás a logika összes szabályától.”

(Alan Bass)

archetípus

Szimbólum, téma, helyszín vagy karaktertípus, mely különböző

időben és helyeken a mítoszban, az irodalomban, a folklórban, az álmokban és rítusokban olyan gyakran és feltűnően tér vissza, hogy ezzel (bizonyos elméleti pszichológusoknak és kritikusoknak) azt sugallja, hogy az általános emberi tapasztalat valamilyen alapvető elemét testesíti meg. A mítoszkritika művelői által emlegetett példák között találjuk a rózsát, a kígyót és a napot; gyakori témákat, mint szerelem, halál és konfliktus; mitikus helyszíneket, mint az Édenkert; típuskaraktereket, mint a *femme fatale*, a hős és a varázsló és a cselekmény, a történet néhány alapvető kellékét, mint a keresés, az alvilágba való leszállás vagy a viszály.

aszindeton retorika

A metataxisok közé tartozó metabola. Kötőszóelhagyás.

áthágás (transzgresszió)

Az áthágás szó szerint valamely törvényen vagy határon való túl-

lépést jelent. Az, hogy túllépünk egy határon, nem jelenti annak tagadását. Nem tagadásról, hanem transzformációról van szó. Nem egyszerűen egy keret bizonyos meghaladásáról (mely a transzcendencia lenne), hanem egy másféle bezártságról. Az áthágás a meghaladhatatlanról szól. A hős nem eltörli a törvényt, hanem áthágja. Az írásos törvényt egy hallgatóságos (ön)törvénnyel helyettesíti.

Az áthágás törvényen kívüliségével új törvényeket vezet be, így nem kívül kerül a régi renden, hanem vitázik vele.

„A tilalmak, amelyek az értelem világa nyugszik, nem mindig racionálisak” (G. Bataille). Az áthágás és a tilalom határozza meg a társadalmi életet. *„Az áthágás gyakran nem kevésbé szabályoknak alávetett, mint a tilalom. Nem szabadságról van szó; ezt lehet, eddig és nem tovább: ez az áthágás értelme... Minden vallási mozgalom magában foglalja annak a paradoxonát, hogy bizonyos esetekben megengedi a rendszeres*

áthágást (ld. karnevál). Így az áthágás paradoxon, de a törvénnyel jár együtt, amely előidézi a szabályok megsértését és legálissá teszi azt...”

A folytonos/megszakított (halál/élet) dichotómia határozza meg a tiltás és az áthágás alapvető játékát. A tiltás/áthágás csak egymáshoz viszonyítva ragadható meg. Az áthágás szó nem eltörli a tiltást, hanem megerősíti. Ez a szint Bataille írásaiban a diszkurzus/csend szintje, amelyen a belső tapasztalat nyugszik. *„A belső tapasztalat a cselekvés ellentéte”*. A külső/belső együttes elvezet a tudás/nem-tudás párosításhoz. A tudás (tudományos, filozófiai) nem vezet el a lényeghez. A nem-tudás mindezek előtt szorongás. Így a dolgok végső értelme „hiányként” jelentkezik.

A belső tapasztalat a lehetetlen tapasztalata.

„Lehetséges, hogy kultúránkban a szexualitás fontossága, a tény hogy Sade óta oly sokszor kötötték a legmélyebb nyelvi elhatározásokhoz, Isten halálához kötődik. A halál-

hoz, mely egyáltalán nem történelmi uralmának végét jelzi, és nem nem-létének bizonyítását, hanem tapasztalatunk eddigi állandó terét” (Foucault).

Attól a pillanattól kezdve, hogy szexualitásunk beszélni kezdett és elbeszéltük, a nyelv már nem a végtelen leleplezésének pillanata; épp sűrűsége által éljük meg az emberi lény végességének tapasztalatát. Sötét lakhelyén találkozunk Isten hiányával és halálunkkal, a korlátokkal és áthágásukkal.

„Lehet, hogy [Bataille] a tapasztalat egy olyan terét határozza meg, ahol az alany (szubjektum), aki beszél, ahelyett, hogy kifejezné magát, kockára teszi életét, saját végességével találkozik és minden egyes szava saját halála felé küldi. Egy teret, mely minden művet a „bikaviadal” [melyről Michel Leiris beszélt, *Az irodalom mint bikaviadal*] egy mozdulataként fogna fel.” (Foucault)

Az erotika erőszak. Behatol a diszkurzusba és lerombolja azt.

„Megvan a lehetőségünk, hogy szembekerüljünk a halállal és hogy

benne az értelmetlen és megismerhetetlen folytonosságot lássuk, amely az erotika titka és melynek titkát az erotika hordozza”.

áthelyezés

dekonstrukció

A freudi pszichoanalitikus diszkurzusból származó terminus. Ott a pszichikus energiák áthelyeződését jelenti egyik tartalomról a másikra. Voltaképpen metonimikus átvitel. Erre az összefüggésre Roman Jakobson, majd Jacques Lacan mutatott rá. A sűrítéssel együtt az áthelyezés az álommunka alapvető formája. A dekonstrukció diszkurzusában azokat a jelentést elbizonytalanító (a biztosnak tűnő jelentéseket kimozdító) műveleteket vagy történeteket jelenti, melyekkel a dekonstrukciós értelmez(őd)és „előrehalad”. A jelentés kiszámíthatatlan kimozdulásait jelenti, ezért metaforarendszerét a veszély, a kontrollálhatatlanság, a kisiklás metaforái jellemzik. „A retorika radikálisan felfüggeszti a logikát, és a referen-

ciális aberrációk örvénylő lehetőségeit tárja fel.”

attribútum

narratológia –

Bernáth Árpád és Csúri Károly

A történet meghatározásakor használt terminus. Az attribútum valamely figura (a történetben szereplő) meghatározó jellemzőjét vagy jellemzőit foglalja magában. Az attribútum lehet egyelemű (ekkor tulajdonságról beszélünk, pl. bátor, erős, szép) és többelemű (ekkor relációról beszélünk: apja, barátja, szerelme stb.).

autopoietikus rendszerek

radikális konstruktivizmus –

Humberto Maturana

Az autopoiezis az élő rendszerek (mint pl. az emberek) meghatározó jellemzője. Az autopoietikus rendszerek autonóm, önreferenciális, az idegrendszerük vonatkozásában operacionálisan zárt rendszerek. Azonban strukturálisan nyitottak, ezért lehetséges, hogy interakcióban álljanak más rendszerekkel.

B

befogadás

empirikus irodalomtudomány –

Siegfried J. Schmidt

A négy alapvető irodalmi cselekvéstípus egyike. A befogadás irodalmi cselekvése során az irodalmi szöveghez a befogadó egy irodalmi kommunikátot mint interpretációt rendel. A befogadás és a feldolgozás cselekvése között az a különbség, hogy az előbbi esetében az olvasó nem számol be (sem szóban, sem írásban) a szöveg hatására benne létrejött értelmezésről, míg a feldolgozás során igen, azaz közzé teszi azt szóban vagy írásban.

befogadáselmélet

(recepcióelmélet)

A modern irodalomtudomány egy ága, amely azt vizsgálja, hogy miképpen fogadják (be) az olvasók az irodalmi műveket. A terminust néha általánosságban az olvasóibefogadói (*reader-response*) kriti-

ka jelölésére használják, de főleg a „receptióesztétikára” vonatkozik (*Rezeptionästhetik*, német), amelyet Hans Robert Jauss, német irodalomtörténész körvonalazott 1970-ben. A filozófiai hermeneutikára támaszkodva Jauss úgy érvelt, hogy az irodalmi műveket egy létező elvárás-horizonttal szemben fogadjuk, amely az olvasók jelenlegi irodalmi tudásából és előfeltevéseiből áll, és a művek jelentése megváltozik ezen horizontok elmozdulásával.

belső monológ

narratológia

Olyan megnyilatkozásforma, amikor a narrátor valamely szereplő gondolati (mentális) tartalmait közvetlenül továbbítja.

„Az árnyékszék valahogyan olyan mocskosnak és utálatosnak hatott, hogy Damjáni legnagyobb undorral tudott csak leülni a deszkára, ha arra gondolt, hogy ezentúl mindig ezt kell majd használnia, el sem bírta képzelni, mi lesz vele.”

(Ottlik Géza)

beszédaktus

beszédaktus-elmélet –

John L. Austin

Olyan nyelvi cselekvés, amely során a nyelvhasználó valamit mond (lokúció), valamit végrehajt (illokúció) és valamilyen hatást előidéz a hallgatóban (perlokúció). A beszédaktus-elmélet egységes cselekvéseméleti alapra helyezi a nyelvi megnyilatkozásokat, azaz minden nyelvi megnyilatkozást cselekvésnek tekint. Annyiban kapcsolódik a hagyományos filozófiai nyelvészethez, hogy a tradicionális kettéosztást (a konstataciók tartalmazzák a performatívumokat) megfordítja: minden megnyilatkozás cselekvés (performatívum), s vannak olyan megnyilatkozások, amelyek csak a kijelentés aktusát hajtják végre (konstataciók).

bricolage

Improvizált összeállítása készen kapott anyagnak, vagy talált anyagok átformálásának gyakorlata új műbe való összeállításukkor.

C

cenzori kód*empirikus irodalomtudomány*

Az az irodalmi szabályrendszer, amely a közvetítés irodalmi cselekvését irányítja. Két alkódot foglal magában: a politikai és a poétikai cenzori kódot. Az előbbi politikai megfontolások alapján avatkozik bele az irodalmi mű szövegstruktúrájába, a másik poétikai-esztétikai konvenciók szerint.

cselekmény*narratológia –**Bernáth Árpád és Csúri Károly*

A cselekmény a történetek összekapcsolt szekvenciája (sorozata).

cselekvés*narratológia –**Bernáth Árpád és Csúri Károly*

A cselekvés valamely szereplő által akaratlagosan (intencionáltan) előidézett vagy végrehajtott állapotváltozás.

D

Dasein*hermeneutika – Martin Heidegger*

Jelenvaló-lét vagy ittlét. A *Dasein* a léttel és a létezőkkel mint absztrakt entitásokkal (dolgokkal) szemben az egyetlen konkrét entitás. A *Dasein* az önreflexióra képes létezők pillanatnyi állapotát jelöli, egyben azt a létezőt, amely képes önmegértésre. A jelenvalólétszerűen létezők (*Daseinok*) létezése egyenlő a múltjukkal (megelőző *Dasein*-jaik sorozatával) és önmagukat mint (jövőbeli) lehetőségeiket értik meg. Azaz, hogy Heidegger bevezette a *Dasein* fogalmát, végrehajtotta az ontológia radikális fordulatát és a lét kérdését a görög filozófiának megfelelően vetette fel.

dedukció*tudományelmélet*

A dedukció olyan elméletalkotó módszer, amely során hipotetikus úton először a teoretikus fogal-

makat, azok rendszerét, szabályait stb., tehát magát az elméletet hozzuk létre. Ezt követően kerül sor az elmélet igazolására, azaz az empiriával, a tapasztalattal való összevetésre. A dedukció az induktív elméletalkotó folyamat műveleti sorrendjével épp ellentétes sorrendet foglal magában. Azonban ez a különbségtétel is teoretikus szembeállítás csupán, hiszen a dedukciós és az indukciós eljárások egymást föltételező és egymásba fonódó műveletek.

deiktikus maxima

interpretációelmélet

Az irodalmi retorikát lehetővé tevő interpretációs maximák egyike, amely az interpretáció és a szöveg közötti közvetlen kapcsolatot biztosítja: „*Értelmező kijelentéseid mindig vonatkozthatók legyenek az értelmezendő szövegre!*” (azaz: Mindig rá tudj mutatni arra, amiről beszélsz!).

dekódolás

kommunikációelmélet

Az a művelet, amely során a vevő a számára érzékileg elérhető üze-

netet információvá alakítja át. A strukturalista felfogás úgy tartja, hogy a dekódolás során a vevő számára lehetséges rekonstruálni az adó által szándékolt közlendőt. A strukturalizmus utáni elgondolások tagadják ezt.

dekonstrukció

Jacques Derrida francia filozófus 1967-ben publikált műveivel elindított, a koherens jelentés lehetőségét filozófiailag szkeptikusan kezelő irányzat, melyhez az 1970-es évektől számos amerikai – főleg a YALE egyetemen működő – irodalomkritikus csatlakozott.

Derrida szerint az uralkodó nyugat-európai filozófiai hagyomány a nyelvi végtelen instabilitás elfojtásával kísérelte meg megvetni a bizonyosság és az igazság alapjait. Ez a „logocentrikus” hagyomány valamilyen abszolút forrást vagy jelentés-garanciát („transzcendens jelöltet”) keresett, mely a bizonytalan jelölést stabilizálná, centralizálná bizonyos „erőszakos hierarchikus párokon” keresztül, melyekben egy

marginális fogalommal szemben egy centrális, privilegizált fogalom áll: természet a kultúra felett, férfi a nő felett és leginkább a beszéd az írás felett. Derrida megfordítja és feloldja a fogalmi hierarchiákat, hogy megmutassa: az elnyomott, marginalizált terminus mindig már megfertőzte a privilegizált vagy központi fogalmat. Így Saussure jel-fogalmára támaszkodva Derrida amellet érvel, hogy a stabil önanazonosság, melyet a beszédben a jelentés valódi biztosítékának tartunk: illúzió, hiszen a nyelv nem valós fogalmak, vagy jelenlétek, hanem belső különbségek zárt rendszereként működik: az írás a nyugati „jelenlét metafizikája” számára gyanús, mert létben mindenféle autentikus hanghiányát jelzi, és ilyen értelemben logikailag megelőzi a beszédet. Derrida központi fogalma (bár elvileg nem szabadna ilyen hierarchikus oppozíciót elfoglalnia) a „különbség” (*différance*) és az „elhalasztás” (*differral*) szavakból általa alkotott francia vegyülék-szóval jelölt „elkülönöződés”

(*différance*), mely kifejezi, hogy a jelentések egymástól különböző természete szüntelenül késleltet, elhalaszt bármiféle megszabott jelentést. A nyelv végtelen lánc, az „elkülönöződés játéka”, melyet a logocentrikus diszkurzusok sikertelenül próbálnak valamilyen eredeti vagy végső, soha el nem érhető fogalomhoz rögzíteni.

A dekonstrukció a nyugati metafizikus gondolkodás aláásásának kísérlete a metafizikus hierarchikus oppozíciók megkérdőjelezésével, valamint annak kimutatásával, hogy azok logocentrikus módon egy középpont, valamilyen teljes jelenlét köré szerveződnek. Ez a jelenlét azt az elképzelést tükrözi, hogy a jelölők szabad játékát úgy korlátozzák, hogy azt alárendelik egy, a rendszeren kívül levő (belül is levő) transzcendentális jelöltnek. Az amerikai dekonstruktorok (és bírálóik) között jelentős véleménykülönbségek vannak a dekonstrukció természetét illetően: Barbara Johnson pl. azt mondja, hogy a dekonstrukció „a szöveg-

ben egymásnak feszülő jelölő-energiák óvatos előcsalogatása”. Ezt a megfogalmazást – többen szóvá is tették – föltehetőleg az újkritikusok is elfogadták volna. Ám Johnson szerint a dekonstrukció abban különbözik az újkritika szövegközpontú „close reading”-jétől, hogy politikai vonzatai vannak: a dekonstrukció a nyelvben kódolt autoritást vizsgálja. Így, bizonyos értelemben, Marx is dekonstruktornak nevezhető. Ettől a fölfogástól jelentősen eltér az az elképzelés, amely azonban még mindig közel van az újkritikus alapokhoz: „*a »dekonstrukció« se nem nihilizmus, se nem metafizika, hanem egyszerűen interpretáció mint olyan, a metafizikai lényeg kibogozása a nihilizmusban és a nihilizmusé a metafizikában, a szövegek szoros olvasata révén.*” (J. Hillis Miller) „*A dekonstrukció annak a vizsgálatára, hogy mire utal egy másik figurának, fogalomnak, szövegnek a jelenléte.*” Paul de Man és Miller szerint a dekonstrukció tulajdonképpen nem valamilyen kívülről a szövegre erőltetett eljárás, ha-

nem a nyelv természetéből adódó ön-mozgás: a szövegek mindig már dekonstruálják önmagukat.

denotáló frázis

szemantika

Olyan kijelentés, amely szintaktikai formája (tulajdonnév, leírás stb.) következtében alkalmas arra, hogy interpretációja során denotátumot rendeljünk hozzá. Azonban a denotáló frázisnak nem feltétele, hogy legyen is denotátuma. Pl. vasorrú bába, vagy Hüvelyk Matyi.

denotátum

szemiotika – Charles W. Morris

Egy jel denotátuma egy olyan aktuális létező (entitás), amelyvel az interpretáló számot vet a jelölő jelenléte révén. E számvetés anélkül is megtörténhet, hogy a denotátum a szemiózis során jelen lenne. A „Szeged” jelölő denotátuma az a Tisza és a Maros folyók torkolatában fekvő, dél-alföldi város, melynek pályaudvarára a Móra Intercity 1997-ben rendszerint 13 óra 27 perckor érkezett. A jelhasználat

természetéből adódóan minden jelölőhöz tudunk deszignátumot rendelni, azonban denotátumot nem minden esetben.

deszignátum

szemiotika – Charles W. Morris

Egy jel deszignátuma egy olyan létező (entitás) tulajdonságainak összessége, amellyel az interpretáló számot vet a jelölő jelenléte révén. Ez a számvetés anélkül is megtörténhet, hogy aktuálisan léteznének a számba vett sajátosságú létezők. Pl. a „vasorrú bába” jelölőnek van deszignátuma, mert hozzárendelhető a „vasorrú bába” jelölőhöz egy bizonyos tulajdonsághalmaz (idősebb, csúnya hölgy - valami elképesztően ronda és nagy [egyébként vasból való] orral). Azonban a „vasorrú bába” jelölőnek a mi aktuális világunkban nincs denotátuma, hiszen aktuálisan nem létezik.

dialógus

hermeneutika

A hermeneutika a megértés folyamatát dialógusként, dialogikus mozgásként gondolja el. A di-

alógus Én és Te, az értelmező és a szöveg, a jelenbeli horizont és a múltbeliként létrehozott horizont között játszódik le, azonban a dialógust alapvetően nem a másik megértésére való törekvés, hanem az értelmező önmegértése motiválja. A dialógus egy olyan „párbeszédként” képzelhető el, amelyben én mint jelenbeli értelmező „beszélgetek” a múlt horizontját képviselő szöveggel, azonban a megértést nem a másik, a múlt megértése jelenti, hanem a másikkal való dialógus teszi lehetővé azt, hogy megértsem magamat a világban.

differance

dekonstrukció – Jacques Derrida

A differance kifejezi, hogy a jelentések egymástól különböző természete szüntelenül késleltet, elhalaszt bármiféle rögzített, meghatározott jelentést. A nyelv végtelen lánc, az „elkülönöződés játéka”, melyet a logocentrikus diszkurzusok sikertelenül próbálnak valamilyen eredeti vagy végső, soha el nem érhető fo-

galomhoz rögzíteni. Derrida a „különbség” (*différence*) és az „elhalasztás” (*differral*) szavakból alkototta meg az „elkülönöződés” (*différance*) fogalmát.

A dekonstruktív olvasatok felkutatják a szövegben rejlő apóriát vagy belső ellentmondást, mely alássa a koherens jelentésre vonatkozó igényt, vagy feltárják, hogyan dekonstruálja a szöveg önmagát. Derrida viszonya a metafizikai tradícióhoz bonyolult és paradox: megkísérli felforgatni azt, miközben vallja, hogy a nyelv instabilitásán kívül nincs privilegizált pozíció, ahonnan ez megtehető lenne.

diszkurzus

A nyelvészetben a mondatnál nagyobb nyelvi egység neve. A diszkurzusanalízis (*discourse analysis*) az írott vagy a beszélt nyelv mondatai közti kohézió, vagy más viszony vizsgálatával foglalkozik. A modern kultúraelméletekben, főleg a Michel Foucault francia történész felfogásához kapcsolódó posztstrukturalizmusban ezzel a terminus-

sal jelölik az állítások bármely olyan koherens halmazát, mely a valóságról öngazoló számadást ad a vizsgált tárgy definiálásával és a vizsgálat fogalmainak létrehozásával (pl. orvosi, jogi, esztétikai, irodalmi, hermeneutikai, dekonstrukciós stb. diszkurzus). Az adott diszkurzus – melyben egy állítás létrejön – megszabja, hogy az elképzelések között milyen összefüggések alkothatók és milyen feltevéseket hordoz a címzett személyét illetően.

Szélesebb értelemben, önálló főnévként („diszkurzus” mint olyan) a terminus jelentése az aktuálisan használt nyelv a maga szociális és ideológiai kontextusában, azaz a világnak mint a diszkurzív gyakorlatnak intézményesített reprezentációjában. A terminus gyakori használata a modern kultúraelméletekben általában a kötött, absztrakt „nyelv” szóval szembeni elégedetlenség eredménye. A „diszkurzus” kifejezés jobban jelzi a történetileg kialakult nyelvhasználatokban rejlő jellegzetes kontextusokat és viszonyokat.

Általánosságban a diszkurzus a megnyilatkozásként értett nyelvet jelenti, amelyben jelhasználó szubjektumok és hallgatóként, olvasóként funkcionáló objektumok vesznek részt.

Diszkurzusnak tekinthető tehát minden olyan megnyilatkozásmód (beszédmód), amely a társadalmi gyakorlat része. A diszkurzusokat „szándékuk” szerint különböztetjük meg: beszélhetünk költői, ideologikus, tudományos stb. diszkurzusokról.

disszemináció

dekonstrukció

Egy olyan jelentéseméleti felfogás, amely azt állítja, hogy minden jelentésképzés során a létrejövő jelentések az állandó elhalasztódás és késleltetés (*differance*) következtében folyamatos mozgásban, áramlásban (fluxusban) vannak, ezért szilárd és állandó jelentésekről nem beszélhetünk. A jelentés-előállítás így lezárhatatlan folyamatként gondolható el, amelyben a jelentések egymásba folynak, átválgják egymást: állandóan szóródnak: disszeminálnak.

A disszemináció az inszeminációval szemben nem teszi lehetővé a jelentésképzést mint nemző (teremtő) aktust, hanem a nyelv és a valóság diszkrét elválasztottsága következtében a jelölés végtelenségét, a radikális szimbolizmust állítja.

Eredeti jelentése „szétszórni, elvetni”; különös tekintettel a mag (semen) szétszórására/elvetésére. Arra utal, hogy az egyidejű jelentések sokasága nem uralható. Szexuális asszociációi a szöveg korlátlan, elbizonytalanító, gyönyörteljes, szabad játékára utalnak. Derrida a minden nyelvhasználatban meglévő jelentéstúlcsordulás, jelentésfölösleg értelmében használja a szót.

E, É

éberség

„Az éberség az ember metafizikai érzékenysége.” A metafizikai érzékenység „természetfölötti érzékenység, amely néz és lát és tud olyat is, ami az érzékek számára

hozzáférhetetlen.” (Hamvas Béla) A történeti kor könyvének ébersége, szakrális volta abban áll, hogy *meta ta phüszika*, túl lát a természetben, túl lát az anyagi valóságon, valami olyat közöl, amely az észlelésünk számára nem hozzáférhető. A könyv éberségét a történeti korban három forrás biztosítja: az archaikus szintézis, a zseniális ember és a misztikus intuíció. Az irodalom története szempontjából leginkább az utóbbi kettő jöhet számításba; a zseniális ember, aki általában *„misztikus vagy költő vagy művész”* és a misztikus intuíció, amelynek *„sajátos területe a vallás, a misztika és a költészet”*. *„A misztikus intuíció az őskori éberség (zaéman) történeti alakban.”*

egyenes beszéd

narratológia

Valamely szereplő beszédének a narrátor által történő változtatás nélküli közvetítése. A verbális anyag (beszéd) közvetlen közvetítése. Ez esetben a narrátor és a szereplő beszéde (jelölten) elkülönül: gondolatjel, idézőjel,

sortörés stb. használata segítségével.

„Ahogy édesapám már majd 90 évesen

*hosszú hallgatás után
egyszer csak megszólalt
rendeltem 10 kiló babért*

*mit rendeltél szólt át édesanyám
a hintaszékből”*

(Tolnai Ottó)

elbeszélés

narratológia

Az elbeszélés a történet elmondásának cselekvése, szövegelméleti szempontból maga az olvasott vagy elhangzó szöveg. Ebből a szövegstruktúrából (narrációból) hozza létre az olvasó (befogadó) a történetet magát, amely definiálja a narratív szöveget. Az elbeszélés fogalma akkor jelent meg az irodalomról való gondolkodásban (és attól kezdve van jelentősége), amikor a történet elmondása már nem világszerű szabályok szerint történik, azaz a történetmondás (az elbeszélés) jelentősen átírja a narrált történetet. Vannak radikális narratológiai

elgondolások, amelyek azt állítják, hogy elbeszélés és történet nem választható el, minden történet épp olyan, amiképpen elmondódik.

elbeszélő

narratológia

Az elbeszélő (narrátor) az a beszédpozíció vagy funkció, mely a tételezett olvasó számára elmondja a történetet. Az elbeszélő helyzetét a nézőpont jelöli ki, amely jellemzését megtalálhatjuk a nézőpont terminusnál.

elbeszélő helyzet

narratológia

Mindazon narratív világbeli szereplő rendelkezik elbeszélő helyzettel, amely történetet mond el. Ez az elbeszélő helyzet hasonlóképpen jellemezhető, mint az elbeszélői nézőpont.

elbeszélő nézőpont

Ld. nézőpont.

elmélet

Az elmélet szigorú logikai értelemben „valamiről való beszéd”-et

jelent. Egy tágabb tudományelméleti meghatározás az alábbiakban foglal állást. Az elmélet valamilyen jelenségre (jelenségosztályra) vonatkozó problémamegoldó ismeretek (stratégiák) rendszere. Az elmélet egyrészt tartalmazza az elmélet magját, azaz a jelenségre (jelenségosztályra) vonatkozó kijelentések rendszerét, másrészt a szándékolt alkalmazások körét, azaz annak a jelenségnek (jelenségosztálynak) a meghatározását, amelyre az elmélet magját érvényesnek tartjuk. Egy elmélet – leglábbis a kuhni értelemben – mindig magában foglalja annak a tudományos közösségnek a jellemzőit (ismereteit, vélekedéseit, normáit stb.), amely az elméletet megalkotta és azt az időszakaszt (időintervallumot), amíg az elmélet érvényessége fennáll.

Egy elmélet formális leírása:

$$T = \langle M, A, TK, t \rangle$$

T: az elmélet

M: az elmélet magja

A: a szándékolt alkalmazások köre

TK: a tudományos közösség (jellemzői)

t: időintervallum

előítélet

hermeneutika –

Hans-Georg Gadamer

Az előítélet olyan ítélet, melyet az összes tárgyilag meghatározó mozzanat végérvényes ellenőrzése előtt hozunk. A felvilágosodás a hagyomány erejét gyengítve pejoratív értelmet tulajdonított a tekintélyből és elhamarkodásból fakadó előítéleteknek. A fogalmat a hermeneutika rehabilitálta azzal a megállapítással, hogy a hermeneutikailag iskolázott tudat fogékony a szöveg mássága iránt, miközben megtartja sajátját. Csak a fel nem ismert előítéletek halmaza az, ami süketté tesz bennünket a hagyományban megszólaló dolgok iránt. A termékeny előítéleteket az interpretáló csak a megértés folyamatában képes megkülönböztetni a megértést akadályozó előítéletektől.

előzetesség-struktúra

hermeneutika

Az értelmezés a megértésben felvázolt lehetőségek kidolgozása. A megértett az értelmezés által válik fogalmilag megragadhatóvá. A lehetséges értelmezés alapfeltételei csak akkor teljesülnek, ha előzőleg nem ismertük félre megvalósításának lényegeszerű feltételeit. E kör a jelenvalólétnek az egzisztenciális előzetesség-struktúráját fejezi ki. A valami mint valami értelmezését az előzetes, az előretekintés és az előrenyúlás alapozza meg. Az értelmezés első állandó és végső feladata: ne engedje, hogy mindenkor előzetese, előretekintése és előrenyúlása ötletek és populáris fogalmak révén adódjék, hanem a megismerés tárgyát magából a dologból bontsa ki.

elvárési horizont

hermeneutika

Hans Robert Jauss befogadás-elméletének fogalma a kulturális normák, feltevések és kritériumok rendszerére, mely meghatározza, hogy az olvasók hogyan

ítélnék meg egy irodalmi művet egy adott időben. Meghatározói lehetnek a művészetet illető uralkodó konvenciók és definíciók, vagy aktuális morális szabályok. Az ilyen horizontok nem állnak ellen a történelmi változásoknak, így az olvasók egy későbbi generációja ugyanazon műnek egészen más jelentéstartományára lehet figyelmes és ez alapján újraértékelheti az adott alkotást.

embléma

narratológia –

Bernáth Árpád és Csúri Károly

Az emblémák olyan (szövegkülső) ismétlődések, amelyek már előfordultak más („az eredeti”) szövegekben, s így rendelkeznek már valamilyen konvencionális (emblematis) jelentéssel. Az emblematis interpretáció során az olvasó valamilyen viszonyt alakít ki ezzel az emblematis jelentéssel (megerősíti, módosítja, érvényteleníti stb.). Az emblematis az intertextualitás egyik esete. Az embléma lehet szintaktikai (amikor az ismétlés

nem változtatja meg a szintaktikai szerkezetet) és szemantikai (amikor módosul a szintaktikai szerkezet).

empirikus állítások

tudományelmélet –

neopozitívizmus

Azok a kijelentések, amelyek közvetlenül a tapasztalatot fejezik ki. Ennek értelmében az empirikus állítások – vélték a neopozitivisták – teóriáktól mentesek, ezért alkalmasak objektív ismeretek és elméletek megalapozására. A tudományelmélet későbbi fejlődésében bebizonyosodott, hogy elméletektől független állítások nincsenek, minden kijelentés (az empirikus kijelentések is) elmélettel terhelt.

empirizmus

Az empirizmus olyan ismeretelméleti szemlélet, amely szerint csak olyan ismeret fogadható el tudományosként, amely valami módon a tapasztalatra (az empiriára) vezethető vissza, s így igazolható, megerősíthető a tapasztalat segítségével.

enciklopédikus interpretáció

A nem-irodalmi interpretációnak az a típusa, amikor az olvasó valamilyen műveltséganyag (filozófiai rendszer, pszichológiai irányzat, történelmi tudás stb.) felől olvassa az irodalmi szövegeket. Ekkor az olvasó az olvasás során abban érdekelt, hogy minél több műveltségbeli utalást találjon a szövegben. Pl. Esterházy olvasása során az idézetek (vendégszövegek) forrásainak föllelése.

én-elbeszélő

narratológia – Lubomir Doležel

Az egyes szám első személyben megszólaló narrátor. Az én-elbeszélőhöz konvencionálisan gyengébb hitelesség kapcsolódik, mint az ő-elbeszélőhöz. Két típusa van: a motivált és a motiválatlan én-elbeszélő.

epentézis

retorika

A metaplazmusok közé tartozó metabola. A szó belsejébe való betoldás révén keletkezik. Érzem helyett érzem.

epifora

retorika

A metataxisok közé tartozó metabola. Egymást követő szövegegyeségek végén valamely szó vagy szócsoport ismétlődése.

„*Künn a fagy közelit.*

Öröm, gond közelit.

Karácsony közelit.

A hegyek hátait,

fenyőfák sátraít

ünnepre meszelik.”

(Babits Mihály)

eredetiség

Gyakorta hangoztatott irodalmiság-jellemző. Ez az elgondolás akkor tekint egy szöveget irodalminak, ha az olyan struktúrával rendelkezik, amellyel még soha, egyetlen irodalmi szöveg sem rendelkezett. Ez a sohasemvoltság (eredetiség) mind a szöveg egészére, mind a szöveg részeire vonatkozik. Az eredetiség elve szemben áll az intertextualitás elvével, így minden szövegátvétel, idézés tiltott az eredetiség elve értelmében.

értelmezés

Ld. interpretáció

értelmező gyakorlatok

A szöveg értelmező gyakorlat. Az értelmező gyakorlat egy differenciált jelentő rendszer, mely a jelentések tipológiájára van utalva. Ezt a differenciálást egyrészt a jelentő anyagának sokfélesége teszi szükségessé (erre épül a szemiológia), másrészt a beszélő személyek többes száma (melynek kijelentése mindig a Másik tekintetével, diskurzusával együtt jön létre).

A szöveg praxis: jelentést hoz létre, de nem a Saussure által leírt absztrakció által, hanem egy munka folyamán, amelyben benne foglaltatik a Szubjektum és a Másik vitája és a társadalmi kontextus. Az értelmező gyakorlat nem megértés, nincs meg benne a cogito karteziánus egysége, egy plurális alany, amelyet eddig csak a pszichoanalízis tudott megközelíteni. Az értelmező gyakorlat – ennek a pluralitásnak következtében – nem osztályzásra, hanem dialektikára épül.

esemény

narratológia –

Bernáth Árpád és Csúri Károly

Az esemény egy olyan állapotváltozás, amely nem-akaratlagosan (nem-intencionáltan) következik be.

evolúciós ismeretelmélet

Rupert Riedl

A radikális konstruktivista ismeretelmélettel szoros kapcsolatban álló nézetrendszer. A világ-modellek önkényes felfogását cáfolja, amennyiben a világ-modellek egymáshoz való viszonyát a fajok fejlődéséhez hasonlóan gondolja el. Eszerint a világ-modellek a történelem során „harcban” állnak egymással, szelekciós mechanizmusok működése következtében az életképtelen modellek kihullanak az emberiség emlékezetéből, csak azokat a modelleket erősítik, legitimálják és tartják életben a közösségek, melyeket követve a közösségek tagjai sikeres életstratégiákat képesek működtetni.

exegézis*hermeneutika*

A hermeneutikának az az ága, amely szent szövegek értelmezésével foglalkozik (bibliamagyarázat). Az exegézis olyan jel- és jelentélméletet implikáló diszciplína, melynek célja, hogy az intenciójából (amit a szöveg közölni akar) kiindulva megértsen egy szöveget. Az exegézis hermeneutikai problémát vet fel, mivel a szövegolvasás mindig valamilyen közösségen, tradíción, eszmeáramlaton belül történik, melyek előfeltevéseket, követelményeket állítanak fel.

exemplár*tudományelmélet –**Thomas S. Kuhn*

Egy paradigmának azok a (min-ta)problémamegoldásai, amelyek reprezentálják az adott paradigmát és követendő példaként szolgálnak a paradigmát elsajátító tudósok („tudóspalánták”) számára. Irodalomtudomány esetében egy-egy meghatározó tudományos közösség vezető irodalmárainak

a kanonikus műveket tárgyaló interpretációi tekintendők exemplároknak.

exmetafora*retorika*

Olyan metafora, amely már anynyira részévé vált a köznyelvnek, hogy a logikai szerkezetében fennálló feszültséget a nyelvhasználó közösség nem érzékeli. Pl. a hegy lába, gerince, háta.

fallosz

Kulcsjelölő: általában a társadalmi viszonyrendszerekben szereplő jelölők értékét meghatározó metafizikus központ, a hatalom metaforája. A szubjektivitás kialakulásának kezdeti stádiumában a külvilágtól elkülönülő szubjektum azért fogadja el a nyelvet, a jelölő működését az elveszett Valós újra-birtoklását biztosító működésként, mert a nyelv már egy olyan társadalmi viszonyrendszerben működik, ahol a jelentésségnek, tehát a viszonyoknak a középpontja, a Fallosz a garanciája. Ha a szemiotikus folyamatként ér-

telmezt kultúrában a szubjektumokat jelölökként fogjuk fel, akkor a szubjektum és jelentésértéke közti motivációt a Fallosz biztosítja. A szubjektum jelentésértéke a Falloszhoz képest artikulálódik a negativitás logikáján keresztül: a gyermek annyiban veheti fel a társadalmi „fiúgyermek” vagy „lánygyermek” értékét, amennyiben nem azonos a Fallosszal, és nem birtokolhatja azt.

falzifikáció

tudományelmélet –

Karl R. Popper

A falzifikáció olyan elméletalkotó módszer, amely egy igaznak tartott állítás megcáfolását foglalja magában. A popperianus tudományelméleti program szerint minden tudományos állítás igazsága csak időleges („*Nincsenek igaz, csak igazabb elméletek.*”), a falzifikáció módszerének az a funkciója, hogy valamely elmélet hibáit, elégtelenségeit megmutassa, s ez alapján egy jobb, egy megfelelőbb elmélet jöjjön létre.

feldolgozás

*empirikus irodalomtudomány –
Siegfried J. Schmidt*

A négy alapvető irodalmi cselekvéstípus egyike. A feldolgozás irodalmi cselekvése során az irodalmi szöveghez az interpretátor egy újabb szöveget (kritikát, értelmezést, irodalomtörténetet stb.) rendel. A befogadás és a feldolgozás között az a különbség, hogy az előbbi esetében az olvasó nem számol be (sem szóban, sem írásban) a szöveg hatására benne létrejött értelmezésről, míg az utóbbi esetében igen.

félreolvasás

dekonstrukció

A nyelv alapvetően retorikus/figuratív természetéből, a jel „igazságának” lehetetlenségéből következik, hogy nincs helyes olvasat, az (irodalmi) szöveget csak félreolvasni lehet. Sőt, éppen ez, a félreérthetőség, az irodalmi szöveg sajátossága. De Man szerint „*az irodalmi szöveg tudja és ki is mondja, hogy félre fogják érteni. Saját félreértésének történetét, allegóriáját mondja el.*

Léteznek jó és rossz félreértelmzések: a jó félreértelmzés olyan szöveg, amely egy újabb szöveget eredményez, s az újabb szövegről bebizonyítható, hogy érdekes félreolvasat.” A félreolvasat tehát olyan szöveg, amely újabb szövegeket eredményez.

felszíni struktúra

*generatív grammatika –
Noam Chomsky*

Egy mondat felszíni struktúrája a mondat szintaktikai megjelenítése (reprezentációja), amely a grammatika fonológiai komponensére vonatkozó bemenő információt (input) nyújtja. Tehát a felszíni struktúra meghatározza egy mondatnak azt a struktúráját, amelyet artikulálunk, illetve hallunk.

felütés

Valamely irodalmi műnek a kezdete, amely a szövegegészben elfoglalt helye (hiszen ez az eleje, amivel először találkozik az olvasó) következtében kitüntetett szerepet játszik az interpretációban.

feno-szöveg

A feno-szöveg a konkrét kijelentés struktúrájában megmutatózó verbális jelenség. A feno-szöveg a szemiotika kitüntetett tárgya, mely strukturális elemzéssel kiválóan vizsgálható, mert nem kérdez rá a szöveg szubjektumára, kizárólag a kijelentést érinti.

A kommunikációt és a szubjektivitás predikálását szolgáló, szimbolikus szintje a jelöl(őd)ésnek, ahol megjelenik a szubjektum-objektum kettőssége, és ahol a jelentés struktúrákban, viszonyrendszerekben artikulálódik. Ezen a szinten jelennek meg a jelentés alapegységeinek, nukleuszainak kategóriái: a szemantikai és a kategóriai mezők. A társadalmi beszédmódokban általában a feno-szöveg komponens az uralkodó, az ún. „marginális diszkurzusok” (Kristeva terminológiájában pl. a „poétikus nyelv”) azonban kiaknázzák a geno-szöveg lehetőségeit, és felerősítik a szemiotikus modalitás működését.

figura*narratológia –**Bernáth Árpád és Csúri Károly*

Egy narratív világ szereplőjének a narratív modellben (narratív struktúrában) megfelelő terminus. Míg a szereplőt (a narratív világban, pl. egy regényben) elsősorban a neve (pl. Barika az *Iskola a határon*ban) segítségével azonosítjuk, addig a figurát elsősorban a narratív modellben betöltött funkciója (Barika funkciója: vadállati szelídségű szerető) alapján.

fikcionális kifejezés*szemantika*

A fikcionális kifejezés olyan denotáló (az aktuális világra utaló) kifejezés, amelynek nincs denotátuma, tehát nem rendelhető hozzá az aktuális világ valamely eleme. Pl. „*A jelenlegi francia király kopasz.*”

fikcionális objektum*szemantika*

Olyan objektum, amely nem az aktuális világban létezik, hanem valamely, csak mentálisan fenn-

álló (elképzelt, lehetséges) világban.

fikcionalitás

A fikcionalitás olyan (szöveg) tulajdonság, amellyel irodalmi szövegek általában rendelkeznek. A fikcionalitással rendelkező (fikcionális) szövegek olyan személyeket, tárgyakat, dolgokat, eseményeket stb. jelölnek, melyeknek az aktuális világban nincsenek referenseik. A fikcionalitást – a metaforikusság mellett – a legjellemzőbb irodalmi tulajdonságok egyikének tekinthetjük. Azonban megjegyzendő, hogy a fikcionalitás nem univerzális (nem minden irodalmi szövegre érvényes) jellemző.

fogyasztó olvasó*posztstrukturalizmus –**Roland Barthes*

A fogyasztó olvasó az értelmezés során olyan stratégiákat működtet, melyek az azonosság elve szerint szerveződnek. Az azonosság ebben az esetben annyit tesz, hogy az olvasó önmagát, saját életvitelének igazolását ke-

resi az olvasott szövegben, így valószínűleg mindig ugyanazt olvassa. Olvasói tevékenysége passzív, a készen kapott jelentések aktivitás nélküli befogadója.

fundamentalizmus

logikai pozitivizmus

Az ismeretszerzés folyamata során valamely végső alap (empirikus állítások, protokolltételek, univerzális logika) feltételezése. Ez a végső, mozdíthatatlan fundamentum képezi a létrehozandó tudás kiindulópontját, ezáltal biztosítható a logikai pozitivisták szerint a tudás bizonyossága.

funkció

A strukturalista irodalomelmélet által két értelemben használt fogalom.

1) Nyelvi funkció: használati mód, melyre a nyelv irányul. Ezt a jelentést Roman Jakobson *Nyelvészet és poétika* című kommunikáció-modellje használja. Ebben Jakobson hat nyelvi funkciót definiál aszerint, hogy a kommunikációs aktus mely eleme domináns bennük.

2) A narratológiában a narráció létrejöttét elősegítő cselekvés. A mese egy alapvető összetevőjét jelenti: valamely szereplő valamelyik, a történet szempontjából lényeges cselekedetére utal. Vladimir Propp a *Mese morfológiája* című könyvében az orosz mesék 31 ilyen narratív funkcióját írta le és kijelentette, hogy ezek sorrendje kötött, noha nem mindegyik funkció fordul elő minden egyes mesében. Így pl. a 11. funkció (a hős elhagyja otthonát) szükségszerűen megelőzi a 18-at (a gonosz legyőzését), és a 20-at (a hős hazatér).

függő beszéd

narratológia

Valamely szereplő beszédének a narrátor által történő, a narrátor beszédpozíciójához igazított, így módosított közvetítése. A verbális anyag (beszéd) közvetett közvetítése. Ez esetben a narrátor és a szereplő beszéde egymásba mosódik.

„Mit játszottak ott? – kezdte a nő. Egyébként nagyon jól tudja

ő, hogy mit csináltak, de jegyezze meg magának Damjáni, hogy ő letöri a kezét, ha még egyszer előfordul; hogy ő felhozza a házmestert, és az fogja megbotozni; ilyesmi volt a lényege a nevelőnő rossz magyarsággal elmondott beszédjének.”

(Ottlik Géza)

G

genealógia

történelemfilozófia –

Michel Foucault

A történelmet diszkontinuitások sorozataként felfogó szemlélet. Michel Foucault ezt a terminust használja történelem-felfogásában annak érzékeltetésére, hogy számára a történelem nem egy lineáris, progresszív, egyirányú folyamat, amely egyértelmű oksági folyamatokra épül. A modern nyugati szubjektum genealógiájának felvázolásával Foucault rámutat, a szubjektivitás fogalma viszonylag új keletű a nyugati gondolkodásban, és egyúttal eb-

ben a keletkezési rendben kimutatja a tudásformák, a testek és a hatalmi működések összefüggéseit, „pillanatnyi” jellegzetességeit. Ebben a genealógiában a véletlennek, a mellékesnek, a látszólag külsődlegesnek legalább akkora szerep jut, mint a kauzalitásnak. A nyugati szubjektum genealógiája az önhermeneutika gyakorlatára épül, amelyet a szubjektum különféle metafizikus középpontokhoz (Isten, Egyház, Állam, Cég) képest áramoltatott tudásformák alapján gyakorol.

geno-szöveg

A geno-szöveg a jelentésadás tere. Általános, sokoldalú logikából épül, mely már nem csak a megértés logikája. Heterogén terület, a feno-szöveg struktúrálásának tere, a kijelentés alanyának felépítéséhez tartozó logikai eljárásokat helyezi el.

A jelöl(őd)és folyamatának az a szintje, amelyen a szemiotikus modalitás az aktív. Minden jelölés geno-szövegből és feno-szövegből áll: míg azonban a feno-szöveg a szimbolikus mo-

dalitással struktúrákban működő nyelv, addig a geno-szöveg a szimbolikus működés alatt folyton meghúzódozó folyamat. Összetevői az ösztönkésztetések, azok áthelyeződései, a test működései, a pre-ödipális kapcsolatok és azonosulások. A geno-szöveget a szövegben az ösztön-energiák megnyilvánulásaiban lehet kimutatni: a fonemikus alakzatokban (alliteráció, rím), a melódiában (szövegritmus, intonáció), a mimézis ökonómiájában (fantázia). A geno-szöveg tehát az ösztön-energiáknak olyan áthelyeződése, ahol a szubjektum már jelen van, de még nem kettéhasadt szubjektumként.

grammatológia

dekonstrukció

Jacques Derrida francia filozófus 1967-es *De la grammatologie* című könyvében az írás általános elméletére alkalmazott szó. Inkább a fonocentrizmus kritikáját adó kutatási módról van szó, mint valamely tárgyat vizsgáló tudományról. ld. dekonstrukció.

H

hagyomány

hermeneutika

A hagyomány a tekintély egy formája, az általa szentesített dolgoknak névtelen autoritása, hatalma van cselekedeteink és viselkedéseink felett. Szabadon vesszük át, de nem szabad belátásból alkotjuk vagy indokoljuk a hagyomány érvényét. Lényege a meggyőzés, mit az ész hajt végre észrevétlenül. Mindig benne állunk a hagyományban. A hagyomány a sajátunk, mintakép vagy elrettentő példa, önmagunk újrafelismerése.

„A hagyományban levő tudás őskori kinyilatkoztatás. Ez az őskori kinyilatkoztatás végtelenül világos és egyszerű: az ember eredete isteni, és az emberi sors egyetlen feladata, hogy Istenhez való hasonlóságát megőrizze.” (Hamvas Béla) A hagyományt az archaikus korban a szakrális szubjektum (az Élet Mestere) képviselte és tartotta

fenn. Az archaikus kort követő történeti kor kezdetével a szakrális szubjektumok elveszítették éberségüket, deszakralizálódtak, így a történeti korban a szakrális szubjektum hagyományfenntartó funkcióját a könyv vette át. A könyv szakrális volta éberségéből fakad. *„A misztikus intuíció az őskori éberség (zaéman) történeti alakban. Csaknem sohasem jelentkezik szemmel láthatóan és kizárólagosan; a legtöbbször csak egy-egy ponton tör át.”* A hagyomány átöröklése a közvetítő „anyagok” (költészet, irodalom, nyelv, kultúra) szövetének egy-egy pontján: ez a hagyomány története.

hagyománytörténet

a hagyomány irodalomtörténete

A hagyomány szüntelen törekvése, hogy az irodalmi alkotásokban minél erőteljesebben és minél tisztábban szólaljon meg. A hagyomány történik, a hagyomány nyilvánul és nyilatkozik meg az irodalmi szövegekben hol így, hol úgy. A „hol így, hol úgy” arra utal, hogy vannak irodalmi művek (műfajok, korszakok, nem-

zeti irodalmak stb.), amelyekben erőteljesebben és tisztábban szólal meg, s vannak, amelyekben kevésbé erőteljesen és tisztán. A kultúra, a nyelv, az irodalom és a költészet szűrőként funkcionál a hagyomány és az emberek, a befogadók, az olvasók között. A hagyomány ahogy megnyilvánul és megnyilatkozik, úgy történik. Ez a hagyomány története. A hagyománynak van története, az irodalomnak nincs. Pontosabban szólva az irodalomnak úgy van története, ahogy a hagyomány megnyilvánul és megnyilatkozik benne. Az irodalom szűrő, amely ha tisztább, ha nagyobb áteresztő lehetőséggel rendelkezik, akkor jobban átengedi a hagyományt, akkor tisztábban és erőteljesebben szólal meg a hagyomány, tisztábban és erőteljesebben szólítja meg a hagyomány az olvasókat. Ebből az is következik, hogy az irodalom története (a hagyomány <irodalom>története) nem követi a kronológia linearitását, nem halad innen oda. A hagyomány sem lineárisan halad, hanem körszerűen: mindig ugyan-

onnan jön és mindig ugyanoda megy; Hamvas Béla időszemlélete – éppúgy mint a természeti népeké és az aranykor emberéé – ciklikus. A hagyomány (irodalom)történetének haladványszerűsége a „hol így, hol úgy” mozgásában merül ki, a hagyomány hol különféleképpen zavarosabb és hol különféleképpen tisztább megszólaltatásában.

hangoltság

Hamvas Béla

A kinyilatkoztatás részese az, aki kapcsolatot teremt a lét emberfölötti körével. A kapcsolat megteremtése többnyire hosszú gyakorlat eredménye. Minden esetben az ember teljes erejét igénybevevő olyan állapot, amelyben az ember az emberfölötti körrel tudatosan hangoltságba kerül. A hangoltságban az ember értelméből nem hogy nem veszít, hanem éppen nyer. Tudatának szerkezete nem lazul meg, színvonala nem száll le, hanem megszilárdul és fölemelkedik. Hangoltságnak kell mondani azért, mert a hangban van meg

az emberfölötti hatalom, amely a természetre teremtő hatást gyakorol. Ezért volt a zenének minden hagyományban olyan nagy jelentősége. Ezért Kínától Júdeán keresztül Mexikóig azt, aki a kinyilatkoztatás részese, inkább hallónak, mint látónak tartották. És ezért a hagyomány igazi ereje abban a korban, amikor a tanítást már leírták, tulajdonképpen megszűnt, mert annak lényege csak az élő hangban adható át. A látás a tér érzékelője, és csak a tér határáig terjed. A hallás az időé, de hallani azt is, ami túl van az időn. Amit az ember lát, az csupán burok, a dolgok héja; ami hangzik, az láthatatlan. Ha valaki azt mondaná, hogy a kinyilatkoztatásra való hangoltság a brahmani beavatás fokozata, ha így is van, az ember nem tudna meg sokkal többet. A hangoltságról Guénon azt mondja, hogy az az *état primordial*, vagyis az ember állapota a kezdetek kezdetén. Érzékenység, amely az emberfölötti felé nyitva áll. Ez az alapállás. Ehhez azonban még

azt is hozzá kell tenni, hogy a hangoltság nemcsak az idők elején és végén érhető el. Az *état primordial* mindenkiben és minden percben itt van. Az alapállás bármely pillanatban megváltosítható. Csuang-ce megveti azt, aki mint példára, örökösen a múltra hivatkozik, de ugyanúgy megveti azt, aki bolondul a jövőért lelkesedik. Az alapállás realizálása nem függ a kortól. A *tao* mindig jelen van.

harmadik személyes elbeszélés

Ld. ő-elbeszélő

hasonlat

retorika

A metafora egyik fajtája. A hasonlat két dolognak nyelvileg történő összekapcsolása a részleges hasonlóság relációja alapján. A részleges hasonlóság relációja a hasonlatban mindig jelölt (pl. mint, -ként, hasonlít stb.), a metafora többi fajtájában (nominális, predikatív és mondat) azonban nem.

A hasonlat megértésében két mozzanat különíthető el:

1) annak felismerése, hogy hasonlat fordul elő a szövegben, ennek feltételei:

a) a szövegben összehasonlító állítás fordul elő,

b) az összehasonlítás alapjai, okai nem nyilvánvalóak,

2) azoknak az alapoknak, okoknak a felderítése, mely szerint az összehasonlítás indokolt.

„*S mint tetejébe hajított
ócskavasak, holtan merednek
reményeink, a csillagok.*”

(Pilinszky János)

hatás-iszony

Harold Bloom

A költőt a szeretet és féltékenység érzésének furcsa (ödipális) keveredése fűzi az elődhöz. A költőt mindig a megkésetttség érzése gyötri, az az érzés, hogy a fontos dolgokat már elmondták, méghozzá olyan módon, ami korlátozza a költő önkifejezési próbálkozásait, hiszen neki mindig ezen korábbi megnyilvánulásokkal szemben kell artikulálnia magát.

A kritikus Harold Bloom újszerű irodalomtörténet-felfogása szerint a hatás-iszony a költőnek azon érzése, mely szerint a költői hagyomány rá gyakorolt hatásának súlya elviselhetetlen, ennek ellen kell állnia és dacolnia kell vele, hogy saját elképzeléseinek helyet tudjon biztosítani. Bloom főleg arra a tiszteletnek irigységgel keveredő érzésre gondol, mellyel az angol romantikus költők Miltonhoz, mint „apához” viszonyultak, akinek azonban át kell adni helyét „fiainak”. Ez az elmélet a költői hagyomány fejlődését, mint az akaratok – az Ödipusz-komplexus Freud féle koncepcióján modellált – maszkulin harcát ábrázolja: a késői (*belated*) költő fél az előd emaskulációs hatalmától, és igyekszik annak hatalmi pozícióját, a szülő-verset, az azt mindig eltorzító új versbe félreolvasni, elmismásolni (*misprison*). Így Shelley verse, az „Óda a nyugati szélhez” erőteljes félreolvasása Wordsworth ódájának, az „Intimations of Immortality”-nek, mellyel a fiatalabb költő

igyekszik megszabadítani magát elődje hatalmától. Bloom elméletét 1973-ban a *The Anxiety of Influence*-ben fejtette ki, melyben állítja, hogy „*az utóbbi 300 évben a költészet legnagyobb részének rejtett tárgya a hatás-iszony, a költő félelme, hogy nem maradt számára előadni való tökéletes mű*”.

hatástörténet

hermeneutika

A hatástörténethez tartoznak mindazok az értelmezések, megjegyzések, kommentárok, olvasatok stb., melyek egy valamikor létrejött szöveghez létezése (olvasásai) során hozzárendelődtek. Azt lehet mondani, hogy minden szöveg a maga elolvasottságával, recepciójával azonos. Irodalmi szövegek esetén ez annyit jelent, hogy egyrészt a művek a recepciójukban, a hatásukban élnek, másrészt minden művet meghatároz, ha úgy tetszik átír minden újabb olvasat.

hermeneutika

A szövegek értelmezésének elvi kérdéseivel foglalkozó elmélet.

Azokat a feltételeket tárja fel, amelyek közt a megértés történik. A Szentírás magyarázatával (exegézis) a bibliai hermeneutika, a törvények értelmezésével a jogi hermeneutika, az irodalmi szövegek megértésével a filológiai hermeneutika foglalkozik.

hermeneutikai kör

hermeneutika

Az interpretációs folyamat hermeneutikai modellje, melynek kiinduló problémája a mű részeinek a műhöz mint egészhez való kapcsolódása. Mivel a részek nem érthetők a mű egészéről alkotott valamiféle előzetes elképzelés nélkül, és az egész sem érthető a részeinek megértése nélkül, a mű megértési folyamata feltételezi az egészről alkotott feltevésünket, mely az őt eközben folyton módosító részekről is informál bennünket. Ez a sokféleképpen megfogalmazott probléma a teológus Friedrich Schleiermacher munkássága (19. sz.) óta újra és újra visszatérő tárgya a német filozófiának. Hans-Georg Gadamer írásai az

1960-as években hasonlóképpen hermeneutikai körrel foglalkoztak. Szerinte a jelent csak a múlt kontextusának ismeretében érthetjük meg és fordítva; e probléma általa javasolt megoldása nagyban befolyásolta a recepcióelmélet kialakulását.

hipallagé

retorika

A metaszemémák közé tartozó metabola. Egy x dolgot egy olyan tulajdonsággal ruház fel a szöveg, amellyel a dolog konvencionálisan nem rendelkezik, azonban ezzel a tulajdonsággal rendelkezik egy másik y dolog egy bizonyos szövegegység határain belül.

„Fukar kezekkel mérsz, de hisz’
nagy úr vagy –”

(Madách Imre)

hitelesítés nélküli narratív világok

narratológia – Lubomir Doležal

Olyan narratív világok, amelyekben a különböző elbeszélők egymáshoz való viszonya nem hierarchikus, az egyes beszédpo-

zíciók egymás „ellen dolgoznak”, megsemmisítik és hiteltelenítik egymást. Így az olvasónak magának kell kiépítenie azt a helyzetet, ahonnan képes hitelesíteni a narratív világot.

hitelesség

narratológia – Lubomir Doležel

A narratológiában az igazság fogalma helyett használt terminus. Ugyanis egy narratív szövegben található kijelentésekből az olvasó nem a kijelentések igazsága (az aktuális világgal való korrespondanciájuk, megfelelőségük) alapján, hanem azok hitelessége (elfogadhatósága) segítségével építi fel a narratív világot.

horizont

hermeneutika

A hermeneutika egyik alapfogalma, amely azt a pozíciót jelöli, ahonnan az értelmező hermeneutikai tevékenységét, a megértést végrehajtja. A horizont mindazokat a tényezőket (nyelvi-irodalmi tudás, filozófia ismeretek stb.) magában foglalja, amelyek meghatározzák a megértést

horizont-összeolvadás

hermeneutika

A horizont-összeolvadás folyamán a megértő jelenbeli horizont és a megértendő múltbeli horizont közti feszültség időlegesen megszűnik, így a két horizont mintegy összeolvad. Ez a feszültségmentes állapot csak időlegesen áll fenn, hiszen a két horizont folyamatos módosuláson, változáson megy keresztül, ennek következtében ez a folyamat ismét a megteremti a ketjük közti feszültséget, amely létrehozza a horizontok közti idegenséget.

A múlttal való szembesülés nem a történeti szituációba való belehelyezkedést jelenti, hanem mindig egy magasabb általánosság-hoz (igazság-hoz, történelemhez, tudáshoz) való felemelkedést. A jelen horizontja állandóan alakul a múlttal való találkozás hatására, az új és a régi eleven érvényességgé olvad össze, a horizont-összeolvadás fölvázolja a történeti tudatot, ugyanakkor meg is szünteti.

I

ideális olvasó

A strukturalizmus befogadói ideálja. Az az olvasó, aki rendelkezik mindazzal a tudással, amely segítségével képes létrehozni egy adott irodalmi szövegre az összes lehetséges jelentést: aki végrehajtja a tökéletes interpretációt. Ez természetesen csak egy ideális elgondolás, hiszen – az irodalmi mű kimeríthetetlenségének elgondolása szerint – nem alapozható meg egy olyan olvasói pozíció, amely rendelkezne az összes interpretációs szabályrendszerrel és konvencióval.

ideális tárgy

fenomenológiai irodalomtudomány
– Roman Ingarden

Olyan létautonóm tárgyiasság, amely időtlen és érzékeink számára nem hozzáférhető, azaz egyrészt létezésének kezdő- és végpontja nem adható meg, másrészt nem tapasztalható, csak el-

gondolható. Pl. a hetes szám, s nem a hetes szám grafikai képe.

idiogenetikus törvényszerűségek

Olyan, irodalmat irányító törvényszerűségek, amelyek az irodalom-rendszeren belül működnek, általában immanens (belső) célok felé irányulnak. Ilyen pl. az orosz formalizmus elgondolása, amely az irodalom fejlődését az automatizmus és dezautomatizmus ellentétesen működő erejével magyarázza.

ikon

szemiotika – Charles S. Peirce

Az ikon olyan jel, melyben a jelölő és a jelölt között hasonlósági reláció állapítható meg. Pl. a gyalogosátkelő KRESZ tábláján ábrázolt két (egy kisebb és egy nagyobb) alak (vizuálisan) hasonlít egy úttesten átkelő felnőttre és egy gyermekre. A metafora ikonikus jelnek tekinthető.

illokúciós aktus

beszédaktus-elmélet – John L. Austin

Olyan megnyilatkozás, mely a beszéd aktusában végrehajt va-

lamit. Austin *How to do things with words* (*Tetten ért szavak*) című könyvében ismertetett beszédaktus-elmélet szerint egy megnyilatkozás nem csak egy nyelvtani mondat létrehozásának lokúciós aktusát hordozza, hanem a hatékonyság illokúciós aktusát is, akár mint affirmáció, vagy mint egy ígéret, egyezség, figyelmeztetés, parancs stb. A legnyilvánvalóbb illokúciós aktusok a performatívok, melyek végre is hajtják a tettet, melyre utalnak, ha megfelelő beszélő megfelelő körülmények között mondja ki őket. Pl. „A törvény nevében letartóztatom”, „Ellene mondok az ördögnek és minden cselekedetének”.

imitációs beszédaktus

beszédaktus-elmélet

A beszédaktus-elméletben az irodalmiság meghatározására tett kísérlet. E szerint azok a beszédaktusok tekintendők irodalmiaknak, amelyeket az ún. „*pretend*” ige vezet be. „Pretendálni” annyit jelent, mint „úgy tenni, mint” (imitálni). Az imitációs beszéd-

aktus során egyrésztől az író úgy tesz, mintha igaz kijelentéseket fogalmazna, másrésztől az olvasó úgy tesz, mintha igaz kijelentéseket olvasna.

index

szemiotika – Charles S. Peirce

Az index olyan jel, melyben a jelölő és a jelölt között érintkezési reláció állapítható meg. Pl. az erdőben az őz lábnyoma mint jelölő és a nemrégiben ott elhaladt őz mint jelölt között térbeli érintkezés feltételezhető. A metonímia indexikális jelnek tekinthető.

indukció

tudományelmélet

Olyan eméletalkotó módszer, amely során a tények vizsgálata után kerül sor a teoretikus fogalmak, ezek rendszere, szabályai, tehát az elmélet létrehozására. Az indukció során mindazokat a jelenségeket vizsgálat alá vonjuk, amelyekre az elméletet érvényesnek tartjuk. Az indukció a deduktív elméletalkotási folyamattal épp ellentétes műveleti sorrendet foglal magában.

intencionális maxima

Az interpretációs maximák egyike, amely arra szolgál, hogy biztosítsa az értelmező szubjektivitásának jelenlétét az interpretációban, azaz magát az értelmezést „elemelje” a szövegtől, megfelelő távolságban tartsa tőle. Az intencionális maxima imperatívusza így szól: „Mutasd meg magad az értelmezésben!”

intencionális tárgy

fenomenológiai irodalomtudomány
– Roman Ingarden

Az intencionális tárgy olyan létheteronóm tárgy, amely kizárólag valamely ráirányuló tudat aktusa (működése) által létezik. Az intencionális tárgy rendelkezik fizikai létalappal, ez irodalmi művek esetén papír és nyomdafesték (mint reális tárgyak), azonban a papír és nyomdafesték csak akkor létezik irodalmi műként, ha egy befogadói tudat irányul rá (ha valaki elolvassa) és jelentéssel látja el.

interpretáció

Az irodalomtudomány és általában a humán tudományok alapvető cselekvése. Interpretáció alatt szigorúan egy jelölőhöz való bármiféle hozzárendelést értünk. Interpretáció egyenlő jelentésképzés. A hermeneutika és a posztstrukturalista elméletek szerint minden emberi tevékenységnek elidegeníthetetlen része az interpretáció, hiszen minden, ami körülvesz bennünket, értelmezendő, s amit tudunk a világról, az mind már (általunk) értelmezett.

interpretációs maximák

Azok a szabályrendszerek, amelyek az ún. irodalmi retorikát irányítják. Az interpretációs maximák biztosítják, hogy az értelmezés kielégítse az alapvető maximát, miszerint „Értelmezésed ne legyen se túl közel a szöveghez, se túl távol ne legyen tőle!": azaz az értelmezés egyaránt megjelenítse az interpretáció két legfontosabb tényezőjét: az értelmezendőt (szöveg) és az értelmezőt.

interpretáns*szemiótika – Charles W. Morris*

A szemiózis pragmatikai dimenziójának alapterminusa. Az interpretáns a jelhasználónak (a befogadónak) az a viselkedése, szokása, tudati változása, amely a jelölő jellé válási folyamatának eredménye, azaz amely a szemiózis hatására jön létre.

intertextualitás*Julia Kristeva*

Azokat a kapcsolatokat jelöli, melyek egy adott szöveg és más szövegek között fönállhatnak. Ilyen intertextuális kapcsolat az anagramma, az allúzió, az adaptáció, a paródia, az imitáció és másfajta transzformációk. A strukturalista és posztstrukturalista irodalomelméletekben a szövegeket nem mint a külső valóságra, hanem mint más szövegekre (vagy magukra mint szövegekre) referálókat vizsgálják. Az intertext terminust egyaránt használják egy másik szövegre utaló szövegre, olyan szövegre, melyre másik szöveg utal, és a kettő közti kapcsolatra is.

írható*Roland Barthes*

Barthes olyan szövegekre alkalmazza ezt a fogalmat, amelyek az olvasó valódi részvételét igénylik. Az „írható” szöveg arra szólítja fel olvasóját, hogy a lehetőségek „nyitott” játékból hozza létre annak jelentéseit. Az „írható” szöveg arra készíti olvasóját, hogy a különbözőt, az eltérőt keresse, hogy a saját világától eltérő világokba, jelentésekbe, látásmódokba nyerjen bepillantást. Az írható szöveg nem vagy nehezen érthető a megszokott konvenciók és elvárások birtokában, és így nyugtalanítóan „nyitott”.

irodalmi cselekvés*empirikus irodalomtudomány –
Siegfried J. Schmidt*

Mindazon cselekvés irodalmi minősül, amely irodalmi szövegekkel kapcsolatos. A négy alapvető irodalmi cselekvés: létrehozás, közvetítés, befogadás, feldolgozás. Az irodalmi cselekvések alkotják az irodalom-rendszert.

irodalmi erotika

*empirikus irodalomtudomány –
Siegfried J. Schmidt*

Az az interpretációtípus, amelyeket a nem-szakértő olvasók (a laikusok) hajtanak végre. Az irodalmi erotikát a jelentések korlátozatlan, gazdag burjánzása jellemzi, itt érvényesül az anarchista tudományfilozófia normája, az „*Anything goes!*”: „Mindent szabad.” avagy: „Semmisem ciki.” Az irodalmi erotikában minden interpretációs szabály alkalmazása megengedett.

irodalmi imétlődés

Irodalmi ismétlődésről akkor beszélünk, amikor az ismétlődő (a visszatérő azonos vagy módosult) szövegrészek lényeges szerepet játszanak az irodalminak tekintett szövegek jelentésében, azaz relevánsak az irodalmi interpretáció szempontjából.

irodalmi magyarázat

*empirikus irodalomtudomány –
Siegfried J. Schmidt*

Az az interpretációtípus, amely során az olvasó irodalmi viszony-

ba kerül az olvasott szöveggel. Az irodalmi viszony azt jelenti, hogy a művet szövegszerűen olvassa, azaz egyrészt nem létesít közvetlen viszonyt a szövegvilág és az aktuális világ között (ezt irányítja az esztétikai konvenció), másrészt elismeri, hogy bizonyos szöveg többféleképpen értelmezhető (ez a polivalencia-konvenció).

irodalmi retorika

*empirikus irodalomtudomány –
Siegfried J. Schmidt*

Az az interpretációtípus, amelyet a szakértő olvasók (az irodalomtudósok) hajtanak végre. Az irodalmi retorikát a koherenciára, az ellentmondás-mentességre és a fogalmi nyelv használatára való törekvés jellemzi. Az irodalmi retorikát az interpretációs maximum irányítják.

irodalmi szöveg

Konvencionalista felfogás szerint irodalmi szövegnek minősülnek mindazon szövegek amelyeket egy bizonyos közösség, egy bizonyos időpontban,

egy bizonyos konvenciórendszer alapján irodalminak minősít.

irodalomelmélet

Bonyhai Gábor

Az irodalomelmélet tárgya az irodalomról folytatott kommunikáció összessége, a hagyományos értelemben vett irodalomtudomány, így az irodalomelmélet az irodalomtudomány metaelmélete. Feladata az irodalomtudomány funkcióinak, módszereinek, fogalmainak stb. kidolgozása és kritikai felülvizsgálata, az irodalomról folytatott beszéd (kommunikáció) vizsgálata.

irodalom-rendszer

*empirikus irodalomtudomány –
Siegfried J. Schmidt*

Az irodalom-rendszer magában foglalja mindazokat a cselekvéseket, melyek irodalmi szövegekkel kapcsolatosak. Az irodalom-rendszer része a társadalom-rendszernek, a művészet-rendszernek, a kommunikáció-rendszernek és a tudomány-rendszernek.

irodalomtörténet

Az irodalomtörténet az irodalom-rendszer történeti változásainak leírásában látja feladatát.

irodalomtudomány

Bonyhai Gábor

Az irodalomtudománynak tekintendő az irodalomról folytatott mindenféle kommunikáció. Az irodalomtudomány metaelmélete az irodalomelmélet.

írói kód

empirikus irodalomtudomány

Az az irodalmi szabályrendszer, amely az irodalmi létrehozás cselekvését irányítja, azaz az író mentális állapota függvényében irodalminak tekintett szöveget produkál.

irónia

retorika

Valamely tárgy, személy, tulajdonság, esemény stb. meghatározása, jellemzése az ellentétét jelentő szó tagadó formája vagy olyan szövegösszefüggés révén, mely a valóságosan mondott ellentétét jelenti. A szó (illetve

szó szerkezet) valódi jelentését tehát a kontextus, a hangsúly vagy a szituáció határozza meg. Mint alakzatnak Szókratész óta az az alapjelentése, hogy mást mondunk, mint amit gondolunk; leggyakrabban az ellenkezőjét gondoljuk annak, amit mondunk, és akkor használjuk, ha az igazat, a valóságnak megfelelőt nem mondhatjuk ki, vagy nem akarjuk kimondani.

ismeretelmélet

Az ismeretelmélet (episztemológia) a filozófia részelmélete. Az emberi megismerés lehetőségeivel, korlátaival és módszertanával foglalkozik, az ismeretek hitelességének és igazságának kritériumait tanulmányozza. Míg a lételmélet (ontológia) a világ leírásával szolgál, addig az ismeretelmélet azzal az úttal foglalkozik, amelyen eljutunk a világ leírásáig.

iterabilitás

A nem-önazonosságon alapuló ismétlést jelenti, szemben az egyszerű ismétlés metafizikus fogalmával, amely az ismételt

elem azonosságát föltételezi. A Derrida-Searle vita egyik központi fogalma. Derrida a latin „iter” = „ismét” és a szanszkrit „itara” = „más(ik)” szavakból eredezteti; az iterabilitásban az ismétlődés és a különbözős kapcsolódik össze.

J

jel

szemiotika – Charles W. Morris

A jel valaki számára valamire utal. Azaz a jel olyan érzéki reprezentáció, amely utaláson és a jelhasználók beavatottságán alapuló összefüggéseket fejez ki. A jelölő nem önmagát prezentálja, hanem egy tőle különböző tárgyra utal, ez az utalás a jelhasználók közösségében válik érthetővé. Egy papírlap magától nem utal senkire és semmire, csak akkor válik jellé, ha egy közösségben bizonyos használatra valamilyen jelentéssel látja el. Pl. Esterházy Péter *Ottlik-gobelinje*.

jelalak*szemiotika – Charles W. Morris*

A jelalak a jeltestekben meglévő közös jegyek osztálya. Pl. az „A” betű jelalakja az a jellemző (két főnről nyitódó szár, amit valahol a középtájon egy vízszintes vonal metsz), amellyel minden „A” betű rendelkezik.

jelentésadás*dekonstrukció*

Amennyiben azt föltételezzük, hogy a szöveg nem késztermék, hanem termelés, azaz a termék előállításának folyamata, akkor jelentősen módosul az a nézet, hogy a szöveg rendelkezik egy meghatározott jelölttel és egy kanonikus jelentéssel. Megjelenik a konnotáció fogalma s innentől kezdve a szöveg poliszém (sokjelentésű) térré alakul át.

A jelentést, amely a termékhez tartozik, meg kell különböztetni a jelentő munkától, amely viszont a termelés szintjén áll. Ez a munka a jelentésadás, amely tulajdonképpen olyan per, melynek során a szöveg szubjektuma a jelentéssel perel és dekonstruálódik.

A jelentésadás nem az a munka, amelyen keresztül a szubjektum megpróbálja felhasználni a nyelvet (stílus), hanem az a radikális munka, amelyen keresztül a szubjektum felfedezi, hogy a nyelv hogyan dolgozza meg és szedi szét őt, mihelyt annak terébe lép.

jelentésán

Ld. szemantika

jelhasználó*szemiotika – Charles W. Morris*

A szemiózisnak az az eleme, amely vagy jelölőket hoz létre (adó), vagy jelölőkhöz jelentéseket rendel és interpretánst hoz létre (vevő).

jelölő*szemiotika – Charles W. Morris*

A jelölő olyan érzékelhető és konvencionális tárgy, amely a szemiózis folyamatában jellé válik, azaz deszignátumot rendel hozzá az interpretáló, akiben interpretáns keletkezik. A jelölő a jeltest és a jelalak segítségével írható le.

jelölt

szemiotika – Charles W. Morris

Az a gondolati-érzelmi (mentális) tartalom vagy az a dolog, amelyet a jelhasználat során a jelhasználó a jelölőhöz rendel hozzá.

jeltest

szemiotika – Charles W. Morris

A jeltest a jelalak érzéki megjelenése, „megtestesülése”. Pl. az „A” betű jelteste egy fekete táblára fehér krétával rajzolt ábra.

jeltudomány

Ld. szemiotika.

juissance

A gyönyör francia megfelelője (gyakran szexuális értelemben). A terminussal Roland Barthes az *A szöveg öröme*ben (1973) az irodalmi műre való egyfajta reagálást jelöl, mely különbözik a közönséges élvezettől (*plaisir*). Míg a *plaisir* kellemes és megnyugtató, értékrendünket és elvárásainkat igazoló, a *juissance* nyugtalanító és elbizonytalanító. A megkülönböztetés úgy tűnik,

párhuzamba állítható Barthes elméletével az „írható” (*scriptible*) és az „olvasható” (*lisible*) szövegek szétválasztásáról, amelyben az előbbieket kihívják az olvasót, hogy ne csak fogyasztásukban, hanem megalkotásukban is vegyen részt.

K**kánon**

A kánon az értékesnek tartott műveket (a korpuszt), az érvényesként elismert értelmezési eljárásokat (az interpretációs stratégiákat) és az engedélyezett vagy javasolt értelmezéseket (az interpretációkat) tartalmazza.

A kánon valamilyen tekintély által elfogadott korpusz. A vallási vezetők által hitelesnek tekintett szent iratok kanonikusak, ahogy egy irodalmi szerző azon szövegei is, melyeket tanítványai tartanak eredetinek. Egy nemzeti irodalmi kánon főleg kritikusok és antológia-összeállítók által jóváhagyott és akadémikus tanul-

mányozásra megfelelőnek ítélt szövegek összessége.

katakrézis

retorika

Szavak olyan jellegű – nem saját jelentésű – használata, amely valamely nyelvi hiány kitöltésére, olyan fogalmak jelölésére szolgál, amelyekre nem jött létre saját jelölő. Mondhatjuk azt is, hogy a katakrézis a jelölők eltulajdonítása, „jelölőrablás”. Ebben az értelemben beszélünk pl. a kulcs ‚tolláról’ vagy a számítógépnél használatos ‚egérről’.

kérdő szöveg

Catherine Belsey szerint az alábbiakban kifejtendő ideológiai diszkurzusokkal szemben léteznek olyan kérdő szövegek, amelyek a különböző nézőpontok semmiféle egységes nézőpontban ki nem békíthető összeütöztetésével, saját textualitásuk előtérbe helyezésével megakadályozzák, hogy az olvasó egy egységes „én”-nel azonosuljon: arra késztetik, hogy folytonosan megkérdőjelezze saját egységes-

ségét, hogy ellentmondások terepeként, átalakulásra/átalakításra hajlóként, folyamatban lévőként hozza létre önmagát.

Jacques Lacan elmélete szerint a szubjektum nyelvbe való belépésével, a nyelvhasználat kezdetével hasadás jön létre a tudatos, saját diszkurzusában megjelenő, a kimondott én, illetve a kimondó én közé, melyet diszkurzusa mindig csak töredékeiben reprezentálhat. A fennálló társadalmi rend szolgálatában álló ideológiai diszkurzusok elnyomják, elrejtik ezt a szubjektum belsejében feszülő ellentmondást: olyan én-pozíciót kínálnak a szubjektum számára, amelyben az egységesként, változatlanként, saját tudásának és cselekedeteinek autentikus forrásaként jelenhet meg a maga számára. Ilyen ideológiai gyakorlatnak tekinthető a klasszikus realizmus is, amennyiben a fikció és a valóság közötti egyértelmű kapcsolat illúziójának megteremtésével, a jelentés koherenciáját szolgáló szerzői nézőponttal való olvasói azonosulás elősegí-

tésével egy ismerős, nyilvánvaló, „normális” világban kínál egyértelmű pozíciót a szubjektum számára.

kód

kommunikációelmélet

Közösen ismert szabály- vagy konvenciórendszer, mely segítségével két szubjektum között a kommunikáció üzenetet létrehozó jelei létrejönnek: a gondolati közlendő érzékileg elérhető jelölökké alakul át. Jelenthet egy nyelvet a mindennapi értelemben (angol, urdu) vagy kevésbé átfogó rendszert, mint amilyen a jelbeszédé, a kürté, a mimikáé, vagy a KRESZ-é. A kód egyike a Roman Jakobson kommunikáció-elméletében vázolt hat alapszervezőnek.

kódolás

kommunikációelmélet

Az a művelet, amely során az adó a saját rendszerében lévő, érzékileg el nem érhető közlendőt (információt) érzékileg elérhető üzenetté alakítja át.

koherencia-elv

szemantika

A koherencia-elv olyan igazság-felfogás, mely szerint akkor igaz egy állítás, ha az nem áll ellentmondásban a szöveg egészének az állításaival. Tehát a koherencia-elv a szövegen belüli ellentmondásmentesség elve köré szerveződik.

kommunikáció

A kommunikáció információcsere olyan rendszerek között, amelyek információk tudomásulvételére, tárolására és átalakítására képesek. Létrejöttéhez a következő összetevők szükségesek (Roman Jakobson modellje): feladó, kontextus, üzenet, kontaktus, kód, címzett.

kompetencia

generatív grammatika –

Noam Chomsky

A kompetencia a nyelvhasználónak az a nyelvi tudása, amely segítségével képes meghatározatlan számú mondatot alkotni és megérteni a saját nyelvén, illetve

képes a grammatikai hibák és kétértelműségek felismerésére.

koncepcionális pluralizmus *tudományelmélet – Peter Finke*

Egy bizonyos tudományon/tudományágon belül megfigyelhető pluralizmus (sokszínűség), amely nemcsak a problémák megoldásának sokféleségét jelenti, hanem az adott tudományról való elképzelések szóródását is. Ez a szóródás pl. megnyilvánulhat a tudományos közösség tárgyszemléletében. Irodalomtudomány esetén koncepcionális pluralizmusról pl. akkor beszélhetünk, ha a konzervatív és a nem-konzervatív elgondolásokat állítjuk szembe. Az előbbi az irodalomtudomány tárgyát szövegek összességében határozza meg, az utóbbi pedig irodalmi cselekvések halmazában látja. Peter Finke szerint akkor beszélhetünk az irodalomtudomány megújulást hozó válságáról, ha a módszertani pluralizmus mellett megjelenik a koncepcionális pluralizmus is.

konkretizációk

fenomenológiai irodalomtudomány – Roman Ingarden

A konkretizációk a származékos intencionális tárgyként létező irodalmi műnek egy-egy olvasatban megvalósuló eredeti intencionális tárgyai. Egy irodalmi műnek elvileg végtelen számú (ahány olvasó annyi olvasat) konkretizációja lehet.

konnotáció

szemantika

A szóhoz pusztán szótári jelentésén kívül járulékosan tapadó, általa keltett asszociációk köre, vagy ezek közül egy. Egy szó konnotációit általában a szó referensével (amire a szó utal, referál) leggyakrabban kapcsolatba hozott minőségek, kontextusok és érzelmi reakciók alkotják. Hogy ezek közül melyik aktiválódik, az a szó kontextusától, bizonyos mértékben pedig a beszélőtől és a hallgatótól függ.

kontextus*kommunikációelmélet*

Az a tér-és időbeli környezet, amelyben a kommunikáció zajlik.

konvencionalista**igazság-fogalom***szemantika*

Az igazságnak az a felfogása, amely az igazság feltételeit se nem a tapasztalatban, se nem az ellent-mondásmentességben, hanem valamely közösség megállapodásában helyezi el. Ebben az értelemben igaznak tekinthetők mindazon kijelentések, amelyeket egy közösség egy meghatározott konvenciórendszer alapján igaznak fogad el. Azonban az igazság konvencionalista felfogása korántsem jelent önkényességet, ugyanis valamely megegyezés (konvenció) létrejöttének meghatározott szociológiai, pszichológiai, nyelvi, kommunikációs stb. feltételei vannak, amelyeket semmilyen közösség nem léphet át önkényesen.

konzekvens maxima*interpretációelmélet*

Az irodalmi retorikát lehetővé tevő interpretációs maximák közül az, amely az interpretáción belüli koherenciát biztosítja, így szól: „Értelmezésed tegyen eleget az ellent-mondásmentesség elvének!”

konzervatív**irodalomtudomány***tudományelmélet – Peter Finke*

A konzervatív irodalomtudomány tárgyszemlélete a textualitást foglalja magában, azaz az irodalomtudomány vizsgálódási területét az irodalmi szövegek összességében jelöli meg. Problémalátása pedig az irodalmi szövegek interpretációját (a szövegértelmezést) írja elő.

korlátozottan hiteles narratív**világok***narratológia – Lubomir Doležel*

A korlátozottan hiteles narratív világok olyan elbeszélők esetén jönnek létre, aki nem birtokolják teljes egészében a narratív világot: tudásuk és hitelességük korlátozott. Ezek az elbeszélők: a motivált- és a motiválatlan én-

elbeszélő, illetve a szubjektivizált ő-elbeszélő.

korrespondancia-elv

szemantika

A korrespondancia-elv az igazságnak azt a felfogását jelenti, mely szerint egy állítás akkor tekinthető igaznak, ha az állításban foglalt tényállás az aktuális világban is fennáll. Pl. az „Esik a hó.” állítás akkor igaz, ha kint az udvaron éppen esik a hó.

közvetítés

empirikus irodalomtudomány – Siegfried J. Schmidt

A közvetítés a négy alapvető irodalmi cselekvés egyike. Az alkotás cselekvése révén létrejött irodalmi szövegeket juttatja el a befogadókhöz és a kritikusokhoz. A közvetítés cselekvése során vizuálisan általában mindig átalakul a szöveg, ennek legnyilvánvalóbb formája, amikor az írott szöveg nyomtatott szöveggé alakul át, ekkor az irodalmi mű szövegstruktúrája konvencionálisan nem változik meg, csak vizuálisan. Konvencionális változás-

ról akkor beszélünk, ha valamely cenzori kód kód megváltoztatja a szöveg konvencionális megalkotottságát.

kritikusi kód

empirikus irodalomtudomány

Az az irodalmi szabályrendszer, amely az irodalmi feldolgozás cselekvését irányítja. A kritikusi kód az irodalmi szöveghez egy újabb (interpretációs) szöveget (kritikát, műelemzést stb.) rendel.

kronotoposz

narratológia –

Mihail M. Bahtyin

A kronotoposz a tér és idő elválaszthatatlanságát jelenti egy narratív világban. Bahtyin úgy vélekedett, hogy minden narratív világot jellemeznék tér- és időbeli viszonyai. Pl. a biografikus (életrajzi) idő megjelenik-e a regényvilágban (öregszenek-e a szereplők), mintahogy a próbatételes kalandregényben nem. A tér- és időviszonyok (a kronotoposz) jellemzésével leírhatók bizonyos regénytípusok.

L

lehetséges világ*szemantika – Nicholas Rescher*

A lehetséges világok olyan nyelvi-tudati konstrukciók, melyek az aktuális világból nyelvileg levezethetők. A lehetséges világ tényállásai az aktuális világban nem állnak fenn (aktuálisan nem léteznek), azonban az aktuális világ tényállásai-ból, törvényeiből átalakítások (transzformációk) segítségével létrehozhatók. Így a lehetséges világok az aktuális világ modalitásainak, meghatározott feltételek mellett történő mentális-nyelvi átrendezéseinek tekintendők.

létautonóm tárgyak*fenomenológiai irodalomtudomány – Roman Ingarden*

Olyan létezők, amelyek létezése nem függ más létezőktől. Ilyenek az ideális és a reális tárgyak.

létheteronóm tárgyak*fenomenológiai irodalomtudomány – Roman Ingarden*

Olyan létezők, amelyek létezése más létezők létezésétől függ. Ilyenek az intencionális tárgyak.

liberális humanizmus

A modernizmus meghatározó, individualista szemléletű politikai irányzata. Középpontjában az emberi méltóságba és önrendelkezésbe vetett hit áll, valamint az az elképzelés, amely szerint az egyéni értékek és képességek kiteljesítése elengedhetetlen szerepet játszik a civilizációs fejlődésben. Ez a látásmód, mely tehát mind egyéni, mind történelmi síkon a folytonosság és az értelem vezette fokozatos előrehaladás hitén alapul, a reneszánsz humanizmus ember-felfogásából eredeztethető, azt követően pedig szerves alkotóeleme a karteziánus ráció, valamint az arra épülő felvilágosodás, illetve modernizmus metafizikájának. Az egyetemes emberi a kapitalizmusban mint

autonóm polgári individuum jelenik meg. Az ő személyes épülésének, szabaddá válásának, önmegvalósításának, önkiteljesítésének ideológiája, s az ebből táplálkozó hamis szabadsághit a kapitalizmus logikájának megfelelő homogén, hasadásoktól és konfliktusoktól mentes szubjektum, illetve társadalom képzetét kelti. A liberális humanizmus szűkebb értelemben, Terry Eagleton szóhasználatában, az ún. „erkölcsi technológiák” egy speciális fajtájának, az „Irodalomnak” az ideológiája. Eagleton szerint a liberális humanizmus által szorgalmazott olvasói „érzékenység” „együttérzés”, „átélés”, „egyediség” olyan fogalmak, amelyek valójában manipulálják az irodalmi befogadást, mivel a szöveget és az olvasót egyaránt homogénnek, önzonosnak, egyeniséggel és annak megfelelő, meghatározott identitással rendelkező entitásnak állítják be. Az ideológia funkciója, hogy elejét vegye bármiféle nem kívánatos szolidaritásnak és szubverciónak.

logocentrizmus

dekonstrukció

Jacques Derrida és a dekonstrukció más képviselői által használt terminus, amellyel azt a minden jelentés középpontjára vagy eredeti garanciájára való igényt jelölik, ami Derrida szerint Platón óta jellemzője a nyugati filozófiának. A görög *logos* szó jelenthet csupán „szó”-t is, de a filozófiában gyakran az igazság vagy az értelem végső alapelveére vonatkozik, a keresztény teológiában pedig Isten Igéjére mint minden dolog forrására és alapjára.

Derrida logocentrizmus-bírálatá bemutatja, hogy az hogyan próbálja meg eltüntetni a különbséget (ld. *différance*) az identitás és a jelenlét javára: a filozofikus „jelenlét metafizikája” valósággal sóvárog egy „transzcendentális jelölt” vagy végső, önmagában való jelentés után (pl. Isten, ember, igazság). A logocentrizmus legfontosabb esete a tartós fonocentrizmus: a beszédnek az írással szemben való előnyben részesítése azon elgondolás

alapján, hogy a beszéd biztosítja a jelentés integritását és teljes „jelenlétét”.

M

megértés

hermeneutika

A megértés alkotó viszonyulás, feladata a helyes, a dolgoknak megfelelő vázlatok kidolgozása, amelyek mint vázlatok előlegezések, melyeket a dolgoknak kell igazolniuk. A hermeneutika interpretációs szabályai szerint az egészt a részből kell megérteni, s a részt az egészből. Valamennyi résznek összhangban kell lennie az egészszel.

megkésettség

Harold Bloom irodalomtörténet elmélete (ld. hatás-iszony) szerint nyomasztó helyzete annak a költőnek, aki érzi, hogy az őt megelőző költők már minden elmondhatót elmondtak nem hagyva helyet új alkotásnak.

meqlátás/vakság

dekonstrukció

Paul de Man a *Vakság és meqlátás* című kötetében fejtette ki részletesen azt az elképzelést, mely szerint szoros, jól meghatározható összefüggés van minden filozófiai, kritikai rendszer/dizskurzus meqlátásai és vakfoltjai között: a jelentős meqlátások mindig a dizskurzus alapelveivel szemben, azt cáfolva jönnek létre. A meqlátás „kizárólag azért jöhet[ett] létre, mert a kritikus[ok] sajátos vakság áldozataivá váltak; nyelvük csakis azért araszolható valamiféle meqlátás felé, mert maga a módszer mindvégig képtelen maradt ennek a meqlátásnak az érzékelésére”. Vagyis a meqlátás csupán egy másik nézőpontból, az olvasóéból tűnik meqlátásnak, aki „a vakságot magát is jelenségként látja”. Ám miközben az olvasó fölismeri a másik szöveg meqlátás/vakság-struktúráját, saját meqlátásaira szükségképpen vak marad. Ez magyarázza a mindig újabb külső nézőpont, a dekonstrukciós lánc szükségességét.

mélystruktúra

*generatív grammatika –
Noam Chomsky*

A mélystruktúra determinálja, hogy miként interpretáljuk, értelmezzük a mondatot, egyben megadja azt az információt, amely képessé tesz bennünket arra, hogy ugyanazon felszíni struktúrával rendelkező mondatok alternatív interpretációi között különbséget tegyünk. Egy mondat mélystruktúrája a mondat absztrakt szintaktikai megjelenítése (reprezentációja), amely meghatározza mindazon tényezőket, amelyek a mondat interpretációját irányítják.

metaelmélet

A metaelmélet valamely elmélet-ről szóló elmélet. Az irodalomelmélet pl. az irodalomtudomány-ról szóló elmélet.

metafikció

A fikcióról szóló fikció, különösen az a fajta fikció, amely nyíltan kommentálja fiktív voltát. Tágabb értelemben metafikciónak nevezhetünk sok modern regényt,

amely olyan íróról szól, akinek problémái akadnak a regényírás során – amennyiben az a fikció természetét tárgyalja. Általában olyan művekre használják a fogalmat, amelyek jelentős mértékben tudatosítják fiktív voltukat, túl az olvasó alkalmankénti mentetgető megszólításánál.

metafora

retorika

A metafora olyan szemantikai metabola (metaszeméma), amely megértése során két dolog a részleges hasonlóság relációja alapján nyelviileg összekapcsolódik. Az összekapcsolódás alapját képező részleges hasonlóság relációja a metaforában a hasonlat kivételével nyelviileg nem jelölt.

A metafora logikai szerkezete a következőképpen formalizálható:

HAS [F(x), G(y)]

HAS: a két dolog közti hasonlóság relációja

x: a tenor (az egyik dolog)

F: a tenor jellemzői

y: a vehicle (a másik dolog)

G: a vehicle jellemzői

*„Láttam a boldogságot én,
lány volt, szőke és másfél mázsa.”*

HAS: elégedett

x: boldogság

F: elégedettség, könnyűség,
meleg

y: sertés

G: lány, szőke, másfél mázsa,
elégedett

metaforikus megértés

Metaforikus megértésről akkor beszélünk, ha a szövegvilág egészét értjük meg metaforikusan. Ekkor a szövegvilágot egy „nagy” mondat-metaforának tekintjük: a vehicle és jellemzői a szövegvilág és jellemzőivel feleltethetők meg, a tenor és jellemzői az aktuális világ (vagy valamely lehetséges világ) és jellemzőivel feleltethetők meg.

metaforikus szerkezet

A metaforikus szerkezet egy szöveg metaforáinak a rendszere. Az egyes metaforák összekap-

csolhatóságának feltétele, hogy a metaforák jelöltjei (itt: a tenor és a vehicle közös jellemzői) valamilyen relációban (azonosság, hasonlóság, ellentmondás stb.) álljanak egymással.

metaforikus szöveg

Metaforikusnak mondunk egy szöveget akkor, ha

- 1) a szövegben „sok” helyi (lokális) metafora található;
- 2) a szöveghez egy metaforikus szerkezet rendelhető;
- 3) a szöveg egészét metaforikusan értjük meg.

metakritika

A kritika kritikája; azaz a kritika alapelveinek, módszereinek és terminusainak vizsgálata, akár általánosságban (kritikaelmélet), akár egyes kritikusok vagy kritikai viták tanulmányozása során. A fogalom általában magában foglalja a kritikai értelmezés és értékelés alapelveinek vizsgálatát.

metanyelv

A metanyelv a nyelvekről szóló nyelv, azaz olyan nyelv, amelynek

referenciája, tárgya a tárgynyelv (vagy annak valamely kifejezése). Szemben a tárgynyelvvvel, amelynek referenciája valamely nyelven kívüli entitás (dolog).

metonímia

retorika

A metonímia olyan szemantikai metabola (metaszeméma), amely két fogalom közti – időbeli, térbeli, anyagbeli vagy ok-okozati – érintkezésen alapul. Példák :

időbeli: A XIX. század költői.

térbeli: Alszik a város.

anyagbeli: Bíró Danit vasra verték.

ok-okozati: Lesújtott az isten haragja.

mindentudó elbeszélő

narratológia – Lubomir Doležel

A mindentudó elbeszélő az ő-elbeszélőnek az a típusa, amely létrehozza és egyben birtokolja is a narratív világot. A mindentudó elbeszélő teljes hitelesítési érvennyel rendelkezik, omnipotens elbeszélő, amennyiben mindent tud a narratív világról, pl. előre

látja a jövőt (ezt időnként sejteti is), ismeri s szereplők belső világát stb. A mindentudó elbeszélő általában anonim (névtelen és személytelen), az olvasó számára nem nyilvánul meg. Ez az elbeszélői forma hozza létre az ún. kettős narratív világokat.

módszertani pluralizmus

tudományelmélet – Peter Finke

Egy bizonyos tudományon/tudományágon belül megfigyelhető pluralizmus (sokszínűség), amely a problémák megoldásának sokféleségét jelenti. Ugyanazt problémát eltérő nyelvészeti, stilisztikai vagy filozófiai eszközökkel oldják meg. Azonban az adott tudományág tárgyszemléletében és problémálatásában egyetértenek a tudósok.

mondat-metafora

retorika

A mondat-metafora a metaforának az a típusa, amely esetében a szöveg a vehicle-t (y) és esetenként annak jellemzőit (G) is tartalmazza, s az olvasónak a mondat-metafora megértése során a

részleges hasonlóság relációján túl a tenort és annak jellemzőit is meg kell alkotnia ($F(x)$).

Formalizálva:

(y) vagy $G(y) \rightarrow \text{HAS} [F(x), G(y)]$

Pl. „A bárány az, ki nem fél közülünk.”

morális intaktság

Az alapállás (Hamvas Béla) egyik összetevője a testi egészség és az éberség mellett.

„Nincs alku - én hadd legyek boldog!

Másként akárki meggyalázzs megjelölnek pirosló foltok, elissza nedveim a lász.”

„Mért legyek én tisztességes?

Kiterítenek ügyis!

Mért ne legyek tisztességes!

Kiterítenek ügyis.”

(József Atilla)

motiválatlan én-elbeszélő

narratológia – Lubomir Doležel

Az én-elbeszélőnek az a típusa, amely ugyan egyes szám első személyben szólal meg, s ez a gram-

matikai forma csak részleges hitelességgel rendelkezik, mégis – mintegy bitorolva a mindentudó ő-elbeszélő pozícióját – teljes hitelesítési érvénnyel nyilvánul meg. A motiválatlan én-elbeszélő képes olyan eseményekről is beszámolni, amelyekről – a világról való tudásunk függvényében – nem lehet tudomása, pl. – mint a *Szigorúan ellenőrzött vonatok* narrátora – a saját haláláról.

motivált én-elbeszélő

narratológia – Lubomir Doležel

Az én-elbeszélőnek az a típusa, amely beismerve a narratív világról való tudásának korlátozottságát, folyamatosan törekszik saját elbeszélő pozíciójának megerősítésére, hitelességének növelésére. Ennek eszközei pl. a saját tapasztalatokra, vagy a mások tanúságára való hivatkozás és a „*reading off*”, a leolvasás eljárása. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az elbeszélő a szereplők külső megnyilvánulásai alapján következtet belső folyamatokra és állapotokra. Pl. „El-sírta magát, valószínűleg nagyon meghatotta a dolog.”

motívum*narratológia –**Bernáth Árpád és Csúri Károly*

Szövegbelső ismétlődés, amely egy adott szövegekörpuszban (műben, életműben, korszakban stb., de főleg egy bizonyos műben) többször előforduló szövegegység. Ez az ismétlődés akkor tekinthető irodalminak, ha szerepet játszik a mű jelentésének létrehozásában. A motivikus értelmezés során az olvasó egymásba játszatja az ismétlődő szövegrészeket az egyes előfordulási helyein létrejött jelentéseit.

N**narratív kettős modell***narratológia – Lubomir Doležel*

Olyan narratív világ, amelyben – a mindentudó ő-elbeszélő teljes hitelességére támaszkodva – az olvasó képes minden egyes szövegbeli kijelentésről eldönteni, hogy az világalkotó részét képezi-e a narratív világnak, azaz hitelesnek tekinthető-e. avagy

sem. Így a szöveg kijelentései két csoportba oszthatók: a hiteles és a nem-hiteles kijelentésekébe.

narratív struktúra*narratológia –**Bernáth Árpád és Csúri Károly*

A narratív struktúra egy elbeszéléshez kapcsolható történetmodellje. Ez a modell egy kiinduló- és egy záróállapottól áll. Az állapotok jellemezhetők egy figura (a történetben szereplő) valamely attribútumával. Történet akkor áll elő, ha ez az attribútum megváltozik, tehát a narratív struktúra az állapotváltozások/attribútumváltozások modellálását végzi el.

narrátor*narratológia*

Az elsődleges elbeszélő, aki elmondja a történetet. A regényirodalom modern vizsgálata során a narrátor az a képzeletbeli „hang”, amely közvetíti a történetet, és amelyet megkülönböztetünk mind a valóságos szerzőtől (aki írhatott más műveket teljesen más narrátorokkal) és

a beleértett szerzőtől (aki nem mondja el a történetet, de akire következtetünk, mint olyan tekintélyre, aki felelős a történet megválasztásáért és hozzá a narrátor kitalálásáért).

nem-konzervatív irodalomtudomány

konstruktív funkcionalizmus – Peter Finke

A nem-konzervatív irodalomtudomány tárgyszemlélete az irodalom-rendszert foglalja magában, azaz az irodalomtudomány vizsgálódási területét az irodalmi cselekvések összességében jelöli meg. Problémalátása pedig az irodalom-rendszer magyarázatát írja elő.

nézőpont

narratológia

Az a pozíció, vagy rálátást nyújtó pont, ahonnan egy történet eseményei észlelhetők. A nézőpontoknál a leglényegesebb a harmadik személyű elbeszélés és az első személyű elbeszélés közötti különbség. A harmadik személyű narrátor lehet minden-

tudó, és így kívülről vagy „felülről” korlátlan tudást mutathat a történet eseményeiről. Egy másik fajta harmadik személyű elbeszélő viszont arra korlátozhatja a tudásunkat, amit egy szereplő, vagy szereplők egy csoportja észlel: ezt a módszert „szubjektivizált nézőpontnak” hívjuk. Az első személyű elbeszélő nézőpontja rendszerint az ő részleges tudására és tapasztalatára korlátozódik, és így nem nyújt betekintést más szereplők rejtett gondolataiba. Sok modern szerző „többszörös nézőpontot” alkalmaz: az eseményeket két vagy több különböző szereplő helyzetéből mutatják be számunkra.

nominális metafora

retorika

A nominális metafora a metaforának az a típusa, amely esetében a szöveg egyaránt tartalmazza a tenort és a vehicle-t (illetve nem kötelezően ezek jellemzőit), ezen túl a szöveg a tenor és a vehicle azonosságát állítja, ekkor az olvasónak a részleges hasonlóság

relációját kell létrehozni (illetve a tenor és vehicle jellemzőit, ha ezek nem jelöltek).

Formalizálva:

AZONOS(x,y) \rightarrow **HAS** [F(x), G(y)]

Pl. „Meszesgödör a ház az éjszakában...”

HAS kockalakú, fehér

F kockalakú, fehér, emberek vannak benne

x ház

G kockalakú, fehér, méz van benne

y meszesgödör

nomotetikus

irodalomtörténet-írás

Az irodalomtörténet-írásnak az a módja, amely az irodalomrendszert irányító és szabályozó törvényszerűségek megállapításában jelöli ki feladatát. Az irodalomtörténet-írás nomotetikus tudományként a XIX. században jött létre. Alapvetően kétféle törvényszerűségről beszélhetünk: az allogenetikusról és az idiogenetikusról.

normál tudomány

tudományelmélet –

Thomas S. Kuhn

A normál tudomány a tudományos gyakorlatnak az az állapota, amelyben a paradigmaként működő tudományos tevékenység céljai, funkciói, módszere és fogalomrendszere alapvetően kidolgozottak. A kutatás ekkor részproblémák megoldására irányul, elsősorban a paradigma alkalmazásának körét és tudományos megbízhatóságát kívánja növelni. A tudományos közösség tagjai rendszerint nem törekednek új elméletek létrehozására, céljuk az uralkodó elmélet, a paradigma minél részletesebb kidolgozása és megerősítése.

nyelvi funkciók

kommunikációelmélet –

Roman Jakobson

Jakobson a nyelvi funkciókat kommunikációs modellje alapján határozza meg. Az egyes funkciók azáltal jönnek létre, hogy a modell mely eleme áll a kommunikáció középpontjában.

Referenciális funkció: a kommunikáció kontextusára irányul, a megismeréssel kapcsolatos.

Emotív funkció: az adóra irányul, a beszélő és a beszéd tárgy viszonyát fejezi ki.

Konatív funkció: a vevőre irányul.

Fatikus funkció: a csatornára irányul, azt ellenőrzi, hogy a kommunikációt lehetővé tevő közvetítő rendszer jól működik-e.

Metanyelvi funkció: a kódra irányul, ez is ellenőrző funkció, amennyiben a kód közösségére kérdez rá: a beszélők ugyanazt a kódot használják-e.

Poétikai funkció: ld. poétikai funkció.

nyelvi hangképződmények rétege

fenomenológiai irodalomtudomány – Roman Ingarden

Ingarden elgondolásában az irodalmi műalkotás négy rétegből áll, rendszerében az első a nyelvi hangképződmények rétege, amely tulajdonképpen magát a szöveget jelenti. Azért nevezi hangképződményeknek, mivel az

olvasó „belső hallása” révén eleve hangzóként olvassa.

nyelvi pillanat dekonstrukció

Olyan pillanata ez a szöveg fölismert öndekonstruktóójának, amikor a föloldhatatlan ellentmondások, aporetikus szerkezetek a nyelvi megformáltságra, a retorikus dimenzió jelentéset szétfeszítő potenciáljára, a szövegek nyelviségére irányítják a figyelmet. *„Nyelvi pillanaton azt a pillanatot értem egy műalkotásban, amikor annak saját médiuma kérdőjeleztetik meg.”*

nyelvjáték

nyelvelmélet –

Ludwig Wittgenstein

Wittgenstein szerint a nyelv valószínű működését az ún. nyelvjáték-közösségekben figyelhetjük meg, melyekben a közvetlen (face-to-face) és gyakori kommunikáció révén olyan nyelvi (kulturális) szokások, szabályok, konvenciók alakulnak ki, amelyek egy sajátos nyelvi jelenséget, ún. nyelvjátékot hoznak létre. A

nyelvjátékot irányító szabályokat, konvenciókat kizárólag az adott nyelvjáték-közösség tagjai ismerik, csak ők képesek használatukra, így csakis ők tudják megérteni a közösség nyelvét/nyelvjátékát. A nyelvjáték alapvető jellemzői a következőkben foglalhatók össze.

- 1) Egy kifejezésnek a használata a jelentése.
- 2) Egy kifejezésnek csak a használat vagy a nyelvjáték adott keretén belül van jelentése.
- 3) Minden egyes nyelvjátéknak saját logikája, saját rendező elvei vannak.

O

olvasható

Roland Barthes

Barthes olyan (többnyire a realista hagyományhoz tartozó) szövegekre alkalmazza ezt a fogalmat, amelyek nem igénylik az olvasó valódi részvételét, csupán egy rögzített jelentés felhasználását. Az olvasói szöveg könnyen

megérthető a megszokott konvenciók és elvárások birtokában, és így megnyugtatóan „zárt”. Ezzel szemben az írható szöveg arra készíti az olvasót, hogy a lehetőségek „nyitott” játékból hozza létre annak jelentéseit. Ld. még *jouissance*.

Roland Barthes az *S/Z* című kötetben használta először a két terminust két szövegtípus megkülönböztetésére. Az olvasható szöveg (a klasszikus szöveg) passzívan befogadható (olvasható), de nem írható újra. Az írható szöveg ellenben aktív közreműködést, azaz a szöveg újraírását követeli az olvasótól. Az írható szöveg befogadásakor az olvasó nem fogyasztója, hanem előállítója lesz a jelentéseknek. Barthes az *S/Z*-ben Balzac *Sarrasine* című elbeszélését – olvashatónak tartott szövegét – értelmezi. Az értelmezés végére azonban világossá válik, hogy a Balzac-történet is írható szöveg. Barthes értelmében tehát az olvashatóság/írhatóság nem szövegtulajdonosság, hanem az olvasás/értelmezés módja.

olvasói kód

*empirikus irodalomtudomány –
Siegfried J. Schmidt*

Az az irodalmi szabályrendszer, amely az irodalmi befogadás cselekvését irányítja. Az olvasói kód az irodalmi szöveghez ún. „néma” interpretációt, valamely jelentésgységet rendel.

ő-elbeszélő

narratológia – Lubomir Doležel

Az egyes szám harmadik személyben megszólaló narrátor. Az ő-elbeszélőhöz konvencionálisan erősebb hitelesség kapcsolódik, mint az én-elbeszélőhöz. Két típusa van a mindentudó és a szubjektivizált ő-elbeszélő.

önmegértés

hermeneutika

A hermeneutika szerint a megértés mindig önmegértés, ugyanis a megértés során a befogadó mindig applikál is, azaz a saját helyzetére, életére alkalmazza a megértés során előálló értelmeket.

A jelenvalólét (*Dasein*) mindig létéből (egzisztenciájából), ön-

magának abból a lehetőségéből érti meg magát, hogy önmaga vagy ne önmaga legyen. A jelenvalólét lehetőségeit vagy maga választotta, vagy beléjük került, vagy bennük nőtt föl. Létéről a mindenkori jelenvalólét dönt azzal, hogy megragadja vagy elmulasztja.

P**paradigma**

tudományelmélet –

Thomas S. Kuhn

Paradigmának nevezzük azoknak az elméletként működő ismereteknek, véleményeknek, vélekedéseknek az összességét, amelyet egy tudományos közösség hoz létre és amelyet a legitimáló közösség tudományos, legitim, domináns elméletként fogad el. A paradigma tartalmazza a tudományos közösségnek általában a világról, másrészt az adott tudományról alkotott ismereteit, ítéleteit, vélekedéseit, azaz egy világ-modellt

és egy tudomány-modellt. A világ-modell azt foglalja magában, hogy milyen dolgok (entitások) alkotják a világmindenséget és miféle viszonyrendszert alkotnak egymással. (Pl. megengedik-e metafizikai létezők létezését.)

A tudomány-modell megadja az adott tudomány definícióját, vizsgálódási területét (skopuszát), a releváns (fontos és megoldandó) problémák körét, a problémák helyénvaló megoldásának kritériumait, az alkalmazandó módszereket. Emellett tartalmazza a paradigma alapvető terminusait, törvényszerűségeit, szabályait és azokat a konkrét, gyakorlati problémamegoldásokat (az ún. példázatokot – exemplárokat), amelyek mintául szolgálnak a tudomány művelői számára.

paragóga

retorika

A metaplazmusok közé tartozó metabola. A szó végéhez való hozzáadás révén keletkezik. Pl. kíváncsi helyett kíváncsiságos.

performancia

generatív grammatika –

Noam Chomsky

A performancia a nyelv megnyilatkozásait foglalja magában, azokat a konkrét műveleteket, amelyek során egy nyelvhasználó előállítja, illetve megérti az adott nyelv mondatait.

poétika

Az irodalomelméletnek az a rész-elmélete, amely az irodalmi művek strukturális és funkcionális leírásával foglalkozik.

poétikai funkció

kommunikációelmélet –

Roman Jakobson

A poétikai funkció működése során „az ekvivalencia elve a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetül”, azaz a kommunikáció magára az üzenetre irányul. A poétikai funkció működése során olyan szövegek jönnek létre, amelyekben a megszokottnál nagyobb számban és erősebb funkcióval találhatóak ismétlődések.

poétikai szűrő*strukturalista (generatív) poétika*

A poétikai szűrő az irodalmi kompetencia részeként az a funkció (szabályrendszer), amely segítségével dönthetünk minden egyes szöveg irodalmiságáról, azaz besorolhatjuk őket két diszkrét osztályba: az irodalmi és a nem-irodalmi szövegek osztályába. A poétikai szűrő három irodalmi szöveg-tulajdonságot foglal magában: az ekvivalencia- és az oppozíció-relációt és az ambiguitást. Az ekvivalencia-válójában az irodalmi ismétlődéseket, az oppozíció pedig a szöveg egymással szembeállítható egységeit jelenti (feszültség, irónia stb.). Az ambiguitás két-, illetve többértelműség.

polifonikus regény*Mihail M. Bahtyin*

Bahtyin szerint a polifonikus regény (pl. a Dosztojevszkij-regény) oly módon szerveződik, hogy a regényben megnyilvánuló egyes szólamok (beszélők, szereplők pozíciói) nem alkotnak hierarchiát, hanem mellérendelt

viszonyban állnak egymással. A polifonikus regény olvasása során az olvasó nem kapja készen a jelentéseket, hanem az egymással mellérendelt viszonyban álló szólamok, ideológiák, jelentések közül magának kell kiválasztania a számára leginkább elfogadható szólamot.

posztmagyarázat*Roland Barthes*

A posztmagyarázat olyan értelmezői eljárás, amelyet követve a könyvtest Szöveggé olvasható. A Szöveggé olvasás jellemzői:

1) A posztinterpretáció monista. Monista, mert a Szöveg és a posztinterpretáció egy. Míg a művet, az interpretáció tárgyát kézben, a szöveget, a posztinterpretációt nyelvben tartjuk: csak diszkurzusként létezik. A posztinterpretáció, a szöveg csak a mondásban, a létrehozásban érinthető.

2) A posztinterpretáció radikálisan szimbolikus.

A posztinterpretáció a jelölt vég nélküli elhalasztását végzi, a posztinterpretáció késleltető:

tere a jelölőé. A jelölő nem előzi a jelentést, amihez a posztinterpretáció eredményeként eljuthatunk. A jelölő a jelölt utóhatása. A posztinterpretáció a jelölőkhöz újabb jelölőket rendel, de a jelölő-hozzárendelés végnélkülisége nem egy megnevezhetetlen jelöltre utal, hanem a játéokra.

3) A posztinterpretáció sztereografikusan plurális.

Ez pluralitás nem az önmagukban koherens jelentések békés egymás mellett élése, hanem a szöveget összeszövő jelölők sztereografikus pluralitása: a robbanás, a szétterjedés, a disszemináció. A posztinterpretáció pluralitása a jelölősorok inkoherenciáját jelenti egymással és önmagukban is.

4) A posztinterpretáció (kulturálisan) nem-konzervatív.

A posztinterpretáció nem ismeri el a fennálló tradíciók uralmát, mintahogy nem ismeri el a fennálló diszkurzus autoritását sem, a posztinterpretáció új, a posztinterpretátorra jellemző tradíciót és diszkurzust hoz létre.

pragmatika

szemiotikai terminus –

Charles W. Morris

A pragmatika a szemiotika részelmélete, a pragmatikai dimenziót írja le. A pragmatika azokat a szabályrendszereket vizsgálja, amelyek az interpretánsok létrejöttét irányítják.

pragmatikai dimenzió

szemiotikai terminus –

Charles W. Morris

A pragmatikai dimenzió a jelek és a jelhasználók viszonyát foglalja magában, központi terminusa az interpretáns.

predikatív metafora

retorika

A predikatív metafora a metaforának az a típusa, amely esetében a szöveg tartalmazza a tenort (x) és a vehicle jellemzőit (G) úgy, hogy a vehicle jellemzőit a tenorhoz rendeli. Ekkor az olvasónak a részleges hasonlóság relációján túl a tenor jellemzőit és vehicle-t is meg kell alkotnia.

Formalizálva:

$G(x) \text{ HAS} \rightarrow [F(x), G(y)]$

Pl. „*csak ül az idő szótalan*”.

preparadigmatikusság

tudományelmélet –

Thomas S. Kubn

Valamely tudománynak a „tudományelőtti” állapota. A preparadigmatikus állapotban különböző elméletek versengenek a paradiigmatikusságért, azaz a domináns, uralkodó tudományos pozícióért. Ilyen preparadigmatikus állapotban van pl. az irodalomtudomány, hiszen egyetlen irodalomtudományos elméletről sem állíthatjuk (sem a hermeneutikáról, sem a strukturalizmusról, sem a dekonstrukcióról), hogy valamelyikük is az irodalomtudomány meghatározó, reprezentatív elmélete lenne.

produktivitás

dekonstrukció

A szöveg produktivitás. Ez nem azt jelenti, hogy bizonyos munka terméke, hanem a termelés színháza, ahol a szöveg termelője és befogadója találkoznak:

a szöveg folyamatos termelési eljárást hajt végre (annak ellenére, hogy írott, vagyis fixált), a nyelven dolgozik. Dekonstruálja a kommunikációs nyelvet és rekonstruál egy másikat, melynek tere egy végtelen kommunikációs játék, amelyben a jelentő mindenkié: a szerzőé (aki szójátékokat gyárthat) és az olvasóé, aki végtelen jelentést tulajdoníthat neki.

protézis

retorika

A metaplazmusok közé tartozó metabola. A szó elejéhez való hozzáadás révén keletkezik. Pl. hozzád helyett tehozzád.

pszeudó-állítás

Ez a terminus a költészetben és a regényben található speciális jellegű „igazságot” próbálta meg elkülöníteni: amíg a tudományos és a hétköznapi, „referenciális” nyelv állításai vagy igazak, vagy hamisak, addig a költészet „emotív” nyelve pszeudó-állításokat alkalmaz, azaz olyan kifejezéseket, amelyeket nem

lehet tényszerűen verifikálni, de „*értékesek attitűdjeink szervezésében.*” I. A. Richards brit kritikus *Tudomány és költészet* című művében vezette be ezt a terminust.

R

racionalizmus

A racionalizmus olyan ismeretelméleti szemlélet, amely szerint az értelem (ráció) a tudás elsődleges forrása és ellenőre. A tudás bizonyosságának feltételei nem a tapasztalatok segítségével hozzáférhetők létre, hanem az értelem, a logika szabályai által.

reális tárgy

fenomenológiai irodalomtudomány – Roman Ingarden

Olyan létautonóm tárgyiasság, amely időben és érzékeink számára hozzáférhetően létezik. Azaz egyrészt létezésének van kezdete és vége, másrészt érzékelésünk, tapasztalatunk tárgyául szolgál.

referencia

szemantika

A referencia valamely világnak az a része, amelyre az adott kifejezés utal. Ez a világ lehet az aktuális világ, de lehet valamely lehetséges világ is. Ez utóbbi esetben a fikcionális kifejezéseknek is lehet referenciájuk.

regiszter

Stilisztikában használatos terminus, amellyel a nyelvnek egy meghatározott társadalmi helyzetekben használatos változatát jelölik: így pl. a hivatalos regiszter különbözik a hétköznaptól.

retoricitás

dekonstrukció

A dekonstruktorok (pl. Paul de Man, J. Hillis Miller) szerint minden szöveg nyelve „irodalmi” annyiban, amennyiben a nyelv mint olyan retorikus. Az „irodalmisság” nem a beszédmód diszkurzivitásának mértékétől függ, hanem attól, hogy mennyire következetesen „retorikus” a nyelve. A retoricitás a referenciális és figuratív jelentés több-

értelmű keveredésének terepe. A retoricitás megkérdőjelezi az „igazság” lehetőségét.

revízió

Harold Bloom elmélete szerint azt a folyamatot jelenti, amelyben a költő – legyűrve a hatás-iszonyt – revizionálja/átírja a költő-előd műveit. Bloom a költői hatásfolyamatot egy átfogóbb jelenség, az intellektuális revizionizmus részeként képzeli el. Bloom nagyrészt freudi fogalmakkal írja le a folyamatot: költő és előd viszonya ödipális viszony, a költő-fiú az előd-apa (Apa) ellenében vívja meg a harcot. A költőnek le kell győznie a rendszerint rendkívül „erős” elődöt, miközben átveszi-átalakítja annak erejét. Erős költő az, aki sikerrel vívja meg ezt a harcot. (A harcot, költő és előd agonisztikus viszonyát Bloom az amerikai versenyszellemmel hozza összefüggésbe.) A költői hatás *„az előd-költő félreolvasásában jelentkezik, a kreatív korrekció mozzanatában, ami mindenkéltől félreértelmezés.”*

Bloom szerint az olvasó is ödipális viszonyban van az olvasott szöveggel: minden olvasat félre-olvasat, legfőljebb kreatívabb vagy kevésbé kreatív, illetve érdekesebb és kevésbé érdekes félre-olvasatokat különböztethetünk meg.

Bloom hat revizionális arányt határoz meg, melyek a revíziós félreolvasás különböző formáit jelentik: Clinamen: költői félre-olvasat, vagy költői el(mis)másolás. Tessera: kiegészítés és antitézis. A költő ellentétesen „kiegészíti” az elődöt, vagyis meghagyja az előd-költemény terminusait, de ellentétes értelműre változtatja azokat, mintha az előd nem lett volna képes elég messzire menni. Kenosis: szakítás az előddel, úgy, hogy a költő megalázkodása az elődöt is aláza kényszeríti. Démonizáció: a költő megnyílik az apa-költeménynek tulajdonított erő előtt, ami azonban valójában nem az apa ereje, hanem az apát megelőző területre nyúlik vissza. A költő úgy éri ezt el, hogy költeményét olyan viszonyba ál-

lítja az apa-költeménnyel, hogy elveszi a korábbi költemény egyediségét. Aszkézis [*askesis*]: ön-tisztító folyamat, melyben a költő saját eszközeinek egy részét föladja, hogy elhatárolja magát másoktól, többek között az elődtől. Apophrades: a holtak visszatérése, amikor a költő olyanra nyitva hagyja a művét az előd műve számára, hogy az azt a benyomást kelti, mintha az előd műveit valójában a költő írta volna.

S

sematizált látványok rétege fenomenológiai irodalomtudomány – Roman Ingarden

Ingarden elgondolásában az irodalmi műalkotás négy rétegből áll, rendszerében a negyedik a sematizált látványok rétege, amely a műalkotás háttérében álló tárgyaiasságokat jelenti. Pl. valamely regény főszereplője sorának bemutatásakor a szülői ház.

szabad függő beszéd

narratológia

Valamely szereplő gondolatainak, érzéseinek (mentális tartalmainak) a narrátor által történő, a narrátor beszédpozíciójához igazított, így módosított közvetítése. A mentális anyag közvetett közvetítése. Ez esetben a narrátor és a szereplő beszéde egymásba mosódik.

„Damjáni is ezt tette. Ahogy megállt, egyszerre ámulva tapasztalta, hogy valami vigasztaló kis érzés suhant a szívében. Schulcze magatartása olyasmüt fejezett ki, hogy borzalmas szerencsétlenség történt, a haza válságos órája jött el; fojtott hanghordozása azt látszott hirdetni tragikus nyugalomával, hogy ostromállapot van, rögtönítélő bíróság.”

(Ottlik Géza)

szakmai mátrix

tudományelmélet –

Thomas S. Kuhn

A paradigma „megszelídített” fogalma. A szakmai mátrixban már nincsenek jelen a kuhni tuda-

mányelméleti rendszernek szociológiailag radikális jegyei, valójában a tudományos közösség és az elmélet viszonyát foglalja magában. Négy összetevője van: a szimbolikus állítások (a terminológia és a törvények), a tudományos közösség tudomány- és világmodellje, a tudományos közösség értékrendszere és a példázatok.

szakrális szubjektum

A hagyományt az archaikus korban a szakrális szubjektum (az Élet Mestere) képviselte és tartotta fenn. Az archaikus kort követő történeti kor kezdetével a szakrális szubjektumok elveszítették éberségüket, deszakralizálódtak, így a történeti korban a szakrális szubjektum hagyományfenntartó funkcióját a könyv vette át. A könyv szakrális volta éberségéből fakad. *„Az éberség az ember metafizikai érzékenysége.”* A metafizikai érzékenység *„természetfölötti érzékenység, amely néz és lát és tud olyat is, ami az érzékek számára hozzáférhetetlen.”* A történeti kor

könyvének ébersége, szakrális volta abban áll, hogy *meta ta phüszika*, túl lát a természetén, túl lát az anyagi valóságon, valami olyat közöl, amely az észlelésünk számára nem hozzáférhető. (Hamvas Béla)

szelekciós maxima interpretációelmélet

Az irodalmi retorikát lehetővé tevő interpretációs maximák közül az, amely biztosítja, hogy az értelmezéshez az olvasó olyan interpretációs stratégiát vegyen igénybe, amely segítségével sikeresen tudja végrehajtani az értelmezést.

Belátható, hogy pl. Nádas Péter *Emlékiratok könyve* című műve aligha olvasható sikeresen az epigramma interpretációs stratégiái szerint.

szemanalízis

Szövegelemzés. Julia Kristeva a szöveg vizsgálatát szükségesnek látta megkülönböztetni az irodalmi szemiotikától. A legeltérőbb eltérés a pszichoanalitikus referencia.

A szemanalízis nem egyszerű osztályozómódszer. Tárgya a feno-szöveg és a geno-szöveg újravágása. Ez az újravágás hozza létre az „ideologémát”, mely lehetővé teszi, hogy a szöveget az intertextualitásba helyezzük és elgondoljuk a társadalom és a történelem szövegeiben. A szöveg szerzőjének tudatában kell lennie, hogy kilépése a szövegből csak átmeneti lehet, mert ő is a nyelvben létezik, amelyet a szubjektum, a jelölő és a Másik hármasság csomójába zárva az írás beteljesít.

A szemanalízisben maga az analízis szó nem csupán a pszichoanalízis meghatározó pozícióját jelzi, hanem – visszautalva az „*analytique*” szó etimológiájára – alapvetően azoknak a fogalmaknak és műveleteknek a felbomlását, amelyek ma a jelölések során a jelentést hozzák létre. Mivel a szó immanens módon dialogizáló, a megszülető szöveg nemcsak más szövegekkel lép kapcsolatba (ld. intertextualitás), de maga a szöveg és a szerző iterlingvisztikai szinten történő

megsokszorozódásai közötti dialógus feszültségéből táplálkozik, belőle jön létre. A monologikus, vagyis az igazságra törő, arisztotelészi logikát követő 0-1 intervallumban működő szöveg (a 19. századi realizmus szövege) az egyetlen jelentés tabuját áthágva tör magának utat a karneváli 0-2 intervallumba, ahol már nem kell elfojtani, elrekeszteni az 1-es pozíciójával jelzett pontot: az Igazság – Isten – Atya – Autoritás pontját. Végsősoron minden törvényt a törvény áthágásának lehetőségét hordozza. Ez a Bahtyinnal bevezetett dialogizmus az, ami – a szerző megsokszorozódásán át – elvezet a szemanalízis és a pszichoanalízis egymáshoz való közelítéséhez: tudniillik a 0-2 intervallumban állandó létrejövésben, jövés-menésben lévő dinamikus szöveg inkább emlékeztet a pszichoanalízis mélységet feltáró, az eltemetkező-rejtőzködő jelentéstermeléshez.

Julia Kristeva a szövegelmélet megfogalmazásakor kidolgozza a szemiotikus és a szimbolikus fogalmait. A szemiotikus a

pszicholingvisztikai értelemben vett ösztönök szintje, nem jelek konfigurációja, hanem ideiglenes, minden ábrázolást megelőző valamiféle kezdeti, amely a nyelvi szimbolikus létrehozásában utólag vesz részt. Ezt a név előttit Platón *Timaios*szából kölcsönzött terminussal Kristeva *chorának* nevezi. Ez a tér-idő dualizmusán kívül eső, homályos harmadik, minden keletkezés befogadója a *chora* (befogadó, anya, befogadó medence, lenyomatok dajkája), melyet csak metaforák láncolata képes megjeleníteni.

A szemiotikus, preverbális szakaszt követi a verbális szimbolikus fázis, ahol a jel és a szubjektum pozíciója kialakul. A szemiotikusban működő ösztönök a szubjektum kialakulásának története során a szimbolikus térben jellé válnak. A kettő szakadása az a „thetikus” pillanat, amikor a szubjektum (alany) és az objektum (tárgy) elválnak egymástól. Ez a törés-pillanat indítja be a szubjektum identifikációs folyamatát éppúgy, mint a tárgy jellé válásának procedúráját.

A szemanalízis mint kritika a szövegelemzés során a szemiotikai szimbolikusban való megjelenését igyekszik tetten érni (ld. abjekció, heterológia).

szemantika

szemiotika – Charles W. Morris

A szemantika a szemiotika rész-elmélete, a szemantikai dimenziót írja le. A szemantika azokat a szabályrendszereket vizsgálja, amelyek a jelentés-hozzárendeléseket, jelentésalkotásokat irányítják: a jelölők és jelentések viszonyát írja le.

szemantikai dimenzió

szemiotika – Charles W. Morris

A szemantikai dimenzió a jelölők és a jelentések viszonyát foglalja magában.

szemiotika

szemiotika – Charles W. Morris

Jeltudomány, a szemiózis jelenségét leíró elmélet. Részelméletei: a szintaktikai dimenziót leíró szintaktika, a szemantikai dimenziót leíró szemantika és a pragmatikai dimenziót leíró pragmatika.

szemiotikus

A pszichikai és jelölő folyamatok két alapvető modalitásának egyike. Julia Kristeva elméletében a szemiotikus foglalja magába mindazokat a strukturálatlan, heterogén ösztönkésztetéseket, vágytartalmakat, fantáziákat, testi folyamatokat, áramlásokat és lüktetéseket, amelyek a szimbolikus rendbe való belépéssel és a nyelvhasználattal elfojtódhatnak ugyan, de energiaként mindvégig megmaradnak mint a jelölést „meghajtó” vágy tápláló forrása. A nyelvi kategóriákon keresztül predikált, látszólag homogén szubjektivitás a heterogén, ellenőrizhetetlen testi folyamatok, a szemiotikus energia elfojtásának árán jöhet csak létre, ez a heterogenitás azonban folyamatosan táplálja és egyben fenyegeti a szimbolikus, nyelvi rögzítéseket.

szemiózis

szemiotika – Charles W. Morris

A szemiózis a jellé válás folyamata. Ez a folyamat öt ténye-

zöből áll: abból, ami jelként szerepel (jelölő), abból, amire a jel vonatkozik (deszignátum), abból a hatásból, amit a jel a jel értelmezőjére gyakorol (interpretáns) és két jelhasználatból: egyőjük kibocsátja a jelet (jeladó), másikuk interpretálja azt (interpretáló). Ennek megfelelően a szemiózis közvetett számvetés: a közvetítők a jelölők, a számvetések az interpretánsok, a folyamat ágensei a jeladók és az interpretálók, s amivel számot vetnek, azok a deszignátumok.

a szerzői szándék téveszméje
(intentional fallacy)

William K. Wimsatt Jr. és Monroe C. Beardsley amerikai újkritikusok által annak az elterjedt fel fogásnak adott név, mely szerint a szerző kifejezett vagy feltételezett szándéka egy mű megírásával/ban a legmegfelelőbb alap a mű jelentésének és értékének megítéléséhez. *A verbális ikon* című esszékben e kritikusok kifejtik, hogy egy publikált irodalmi mű a nyelv közös világába

tartozik, mely objektív létezését a szerző eredeti elképzelésétől függetlenül biztosítja: „*A vers nem a kritikusa, és nem a szerzőé*”; (születésekor elszakad a szerzőtől és a világba kikerülve már nem a szerző hatásköre, hogy irányítsa mozgását, vagy hogy szánja valamire). A vers a közösséghez tartozik, így bármilyen információnk vagy feltevésünk is legyen a szerzői intencióról, az önmagában nem szabhatja meg a mű jelentését vagy értékét, hiszen feltevésünket még magával a művel szemben is igazolni kell.

szimbólum

szemiotika – Charles S. Peirce

Az szimbólum olyan jel, melyben a jelölő és a jelölt között konvencionális reláció állapítható meg. Azt is mondhatjuk, hogy minden olyan jel szimbólum, melyben a jelölő és a jelölt között se hasonlósági, se érintkezési viszony nem állapítható meg, azaz minden szimbólum, ami se nem ikon, se nem index. Pl. alapvetően szimbolikus jelekből áll a verbális, emberi nyelv.

szinekdoché

retorika

A szinekdoché olyan szemantikai metabola (metaszeméma), amely a rész-egész vagy a faj-nem felcserélésén alapul. Pl.

– *rész az egész helyett:*

„Hány fő ül a teremben?”

– *egész a rész helyett:*

„S meglódult az ember.”

– *faj a nem helyett:*

„Az almafák tavasszal virágba borítják az egész világot.”

– *nem a faj helyett:*

„Madárka dalol a fán.”

szinkópa

A metaplazmusok közé tartozó metabola. A szó belsejéből való elvétel révén keletkezik. Pl. dörög helyett dörg.

szintaktika

szemiotika – Charles W. Morris

A szintaktika mint a szemiotika egyik részelmélete a szintaktikai dimenziót vizsgálja. A szintaktika a jelölők formális viszonyát rögzíti: úgy próbálja leírni a szemiózis folyamatát, hogy ideiglenesen eltekint a je-

lölők jelentéseitől és a létrejött interpretánsoktól. Természetesen ez az eltekintés csak elméleti elvonatkoztatás eredménye lehet, mivel egy jelölő helyét más jelölők rendszerében mindig jelentése és az interpretáns jelöli ki.

szintaktikai dimenzió

szemiotika – Charles W. Morris

A szemiózisnak az a dimenziója, amely a jelölők viszonyrendszerét foglalja magában. A szintaktikai dimenziót a szintaktika mint a szemiotika egyik részelmélete írja le.

szó szerinti jelentés

A szó szerinti jelentés a szónak az a jelentése, amelyet egy nyelvhasználó közösség egy bizonyos szituációban elsődlegesnek, a közösség számára időlegesen rögzítettnek, azaz szó szerintinek fogad el. Ez a felfogás szemben áll a szó szerinti jelentés azon felfogásával, amely szerint a szó szerinti jelentés kontextustól, közösségtől és időtől függetlenül a szó által mintegy metafizikailag adott.

Szöveg

Roland Barthes

1) A Szöveg monista. Monista, mert a Szöveg és a posztinterpretáció egy. Míg a művet, az interpretáció tárgyát kézben, a Szöveget nyelvben tartjuk: csak diszkurzusként létezik. A Szöveg csak a mondásban, a létrehozásban érinthető.

2) A Szöveg radikálisan szimbolikus.

A Szöveg a jelölt vég nélküli elhalasztását végzi, a Szöveg késleltető: tere a jelölőé. A jelölő nem előzi a jelentést, amihez a Szöveg eredményeként eljuthatunk. A jelölő a jelölt utóhatása. A Szöveg a jelölőkhöz újabb jelölőket rendel, de a jelölő-hozzárendelés végnélkülisége nem egy megnevezhetetlen jelöltre utal, hanem a játékra.

3) A Szöveg sztereografikusan plurális.

Ez pluralitás nem az önmagukban koherens jelentések békés egymás mellett élése, hanem a Szöveget összeszövő jelölők sztereografikus pluralitása: a robbanás, a szétterjedés, a disszemináció. A Szöveg

pluralitása a jelölősorok inkoherenciáját jelenti egymással és önmagukban is.

4) A Szöveg (kulturálisan) nem-konzervatív.

A Szöveg nem ismeri el a fennálló tradíciók uralmát, mintahogy nem ismeri el a fennálló diskurzusz autoritását sem, a Szöveg új tradíciót és diskurzust hoz létre.

szövegbelső ismétlődés

Ld. motívum.

szövegélvezet

Az írás és az olvasás aktusa örömet okoz. Roland Barthes különbséget tesz szövegélvezet (*plaisir*) és szövegélvezés (*jouissance*) között.

Az élvezet az én, az alany megformáltságához fűződik (ilyen pl. a klasszikusok olvasása), az élvezés ezzel szemben az olvasás vagy a kifejezés rendszere, amelyen keresztül az alany – ahelyett, hogy összeállna – elveszti önmagát és a kiadás (értsd: önmaga teljes kiadása) tapasztalatává válik. Ez maga az élvezés.

Az írás kiadás, mégpedig Bataille szerint feltétel nélküli; a semmiért, az önmagáért való jövedelmezőség, amit Barthes élvezésnek, vagyis perverzióknak hív. A perverzió az élvezet keresése, az önmagáért való élvezés rendje.

Az írás ezáltal a nyelv *Kama Sutrája*. A szöveg *bríoja* a kívánt szövegélvezés.

A szöveg élvezete az a pillanat, amikor a test saját elgondolásait kezdi követni, mert testünknek mások az elgondolásai, mint önmagunknak. (Minden a testen keresztül történik. Saját testünket azonban soha nem ismerhetjük meg, hisz önmagunkat soha nem láthatjuk, csak képeken vagy tükörben, ami nem azonos velünk. Az írás kezdetével a test a képből a szövegbe lép át. Innentől kezdve megváltozik).

A gyönyör szó kétértelmű: magába foglalja az élvezetet (az elégedettséget) és az élvezést (az ájulást).

A szöveg élvezetének és élvezésének szembeállítását abból adódik, hogy az élvezet kimondható, az élvezés pedig nem. Az élvezetből

fakadó szöveg és az élvezésből fakadó szöveg nem összetévesztendő. (Sade szövegei pl. az élvezet szövegei, bár gyakran az élvezéshez kapcsolják). Az élvezés szövegének közel kell állnia az olvashatatlansághoz. Foucault szavaival Bataille írása, A szem története, maga az „elbeszélés vége”.

szövegkülső ismétlődés

Ld. embléma.

szövegszerűség

Olyan értelmezési eljárás, amely a szöveget a maga textualitásában fogja föl. Ez esetben az olvasó nem létesít közvetlen viszonyt a szövegvilág és az aktuális világ között, hanem elsősorban a szöveg szerveződésére, felépítésére és a szöveg önmagára történő utalásaira irányítja a figyelmét. A szövegszerű olvasásnak meghatározó tényezői a motivikus, az emblematicus és a nézőpontra irányuló értelmezési szabályrendszerek. Természetesen ebben az esetben sincs szó arról, hogy az olvasó semmilyen kapcsolatot nem létesít a szövegvilágot öve-

ző aktuális világgal, csupán arról, hogy a szöveget először a maga szövegszerűségében érti meg, s csak ezt követően kapcsolja össze a kontextussal.

szövegvilág

narratológia –

Bernáth Árpád és Csúri Károly

A szövegértés folyamatának az első mozzanata, amely során az olvasó a szöveghez egy szövegvilágot rendel. A szövegvilág olyan konstrukció, amely – általában az első olvasat termékeként – bizonyos pontjain önkényesnek, magyarázatnélkülinek mutatkozik az olvasó számára: az olvasó nem érti, hogy miért éppen így épül föl a szövegvilág. Ezt az önkényességet az olvasó az értelmezés következő mozzanatában, egy lehetséges világ létrehozásában szünteti meg, azaz létrehoz egy magyarázó szabályrendszert, a lehetséges világot.

szubjektivizált ő-elbeszélő

narratológia – Lubomir Doležel

A szubjektivizált ő-elbeszélő az ő-elbeszélőnek az a típusa, amelynek a narrációját átszövik a

narratív világ egyes szereplőinek (szubjektumainak) a vélekedései, hiedelmei, elgondolásai. Az olvasónak időnként (amikor a szereplők szólama jelenik meg a narrátor szólamában) az a benyomása, hogy noha a narrátort hallja, de mégis valamely szereplő szól hozzá.

T

tárgyelmélet

Az a nyelvrendszer, melynek formális rendszeréről a metaelmélet tesz megállapításokat.

tárgnyelv

Az a nyelv, amelyről a metanyelven beszélünk, amely vizsgálódásunk tárgya. A tárgnyelv jelentése viszonylagos, tárgnyelvivé válhatnak a metanyelv mondatai is. A tárgnyelv szerepel a metanyelvben.

tenor

retorika

A metafora megértésében az a dolog, amely a részleges hasonló-

ság relációjának az egyik (a régi, a már ismert) eleme, amit valamihez (a vehicle-hez) hasonlítunk, amit valami másként látunk.

teoretikus állítások

tudományelmélet

Egy elméletnek azok a kijelentései, amelyek – az empirikus állításokból következő – az elmélet terminológiájából (is) épülnek föl.

test

A testet a filozófiatörténet hagyományosan úgy gondolja el, mint egy sor bináris oppozíció negatív oldala: a test a tudat, a gondolkodás, a racionalitás negatív ellentettje. Míg a tudatot a hagyomány az értelemmel, a szubjektummal, a tudatossággal, az aktivitással és a maszkulinitással hozza kapcsolatba, addig a test a szenvedéllyel, az objektummal, a nem-tudatossal, a passzivitással és a feminitással van összefüggésben. A test a tudat és a szubjektivitás hordozója vagy médiuma, de egyúttal akadály, hátráltatója is a tudat tiszta működésének. A francia (főként feminista)

szubjektum-elmélet – Kristeva, Irigaray, Cixous – azonban kísérletet tesz a test visszaszerzésére az elmélet számára, mégpedig úgy, hogy a korporalitást a fenti bináris logikán kívül definiálják. Elméletükben a szubjektivitás azoknak a módoknak a terméke és hatása, ahogy a szubjektum megérti és reprezentálja saját testét. A szubjektivitás a test (szimbolikus) jelentéséhez képest jön létre a társadalomban, ugyanakkor maga a test is szimbolikus inskripciók terméke, amelyek a jellegzetes, társadalmilag elfogadható testet kialakítják. A test tehát pszichikus projekciók és társadalmi inskripciók területe, találkozási pontja: ez a test, mint a szemiotikus modalitás egyik dimenziója, heterogén energia-ként és fenyegetésként mindig részt vesz a jelöl(őd)és folyamatában.

tétélezett olvasó

Wolfgang Iser és a *reader-response* kritika néhány más teoretikusa által használt terminus azon olvasó hipotetikus alak-

jának megnevezésére, akinek a mű saját magát címezni látszik. Minden szövegről elmondható, hogy feltételez egy ideális olvasót, akinek viszonyulása (morális, kulturális stb.) a legmegfelelőbb ahhoz, hogy a szöveg elérje teljes hatását. Ezt a feltételezett olvasót meg kell különböztetni a valódi olvasóktól, akik nem tudják, vagy nem akarják a feltételezett olvasó pozícióját elfoglalni.

tétélezett szerző

Wayne C. Booth *A fikció retorikája* (1961) című könyvében bevezetett terminus a mű szerkezetének és jelentésének az olvasó által a szövegből kikövetkeztetett, a mű háttérben álló személyiségként feltételezett forrást jelenti. Lévén képzeletbeli lény, világosan meg kell különböztetni a valódi szerzőtől, aki írhatott más műveket is, melyek másfajta persona vagy elképzelt szerző képzetét kelthetik. A tétélezett szerzőt meg kell különböztetni a narrátortól is, hiszen előbbi egy bizonyos távolságra áll a narrátor hangjától és éppen ő az, aki

feltehetően eldönti, hogy miféle narrátor lépjen az olvasók elé.

törlés

Jacques Derrida Martin Heidegger nyomán kezd bizonyos szavakat/terminusokat „törlésjel alatt” használni: az áthúzott, de meghagyott szavak azt jelzik, hogy bár egyes fogalmaink érvényessége erősen kétséges, ezek nélkül mégsem boldogulna a nyelv használója.

törlésjel

Egy fogalommal szemben támadt gyanú kifejezése a szó áthúzásával (pl. *filozófia*). Célja, hogy az olvasónak jelezze: a fogalom megbízhatatlan, ugyanakkor nélkülözhetetlen. A szavak „törlésjel alá” helyezésének eszköze ismert a modern filozófiában és kritikában, főleg a dekonstrukcióban, de ritkábban a modern költészetben is előfordul.

történet

narratológia

Egy narratív világnak az az állapotváltozása, amely valamely

szereplő valamely kitüntetett attribútumának megváltozása eredményeként jön létre.

tudományos forradalmak

tudományelmélet –

Thomas S. Kuhn

A tudományos forradalmak a tudományok fejlődésének abban a szakaszában zajlanak le, amikor a (paradigmaként működő) megelőző tudományos gyakorlat az időközben felmerült anomáliákat nem képes kiküszöbölni. Ekkor már több tudományos iskola, elmélet versenyez egymással, amelyek közül az válik új paradigmává, amelynek problémamegoldásait (többek között az anomáliák kiküszöbölését) a leginkább kielégítőnek tartja a legitimáló közösség. Így a tudományos forradalmak egy tudomány paradigmaváltásait jelentik.

tudományos közösség

tudományelmélet –

Thomas S. Kuhn

A tudományos közösség valamely tudományág (diszciplína) azon művelőinek csoportját je-

lenti, akik egyetértenek az adott diszciplína céljaiban, funkciójában, a vizsgálendő tárgy meghatározásában és hasonlóképp vélekednek az alkalmazandó módszerekről, a releváns (lényeges) problémákról és azok megoldásának feltételeiről. Egy tudományos közösség tagjai ugyanazt a paradigmát vagy elméletet fogadják el.

U

üzenet

kommunikációelmélet

Az az érzékileg elérhető dolog (irodalom esetében írásbeli vagy szóbeli szöveg), amely segítségével az információ az adótól a vevőig eljut.

V

vágy

A szubjektum elméletének egyik kulcsszava, amit egyszerre két in-

tellektuális hagyományban lehet elhelyezni. Az elsőben (Platón, Hegel, Lacan) a vágy a létezésben lévő alapvető hiány, egyfajta befejezetlenség a szubjektumon belül. A társadalomba való beillesztődés egyenlő a valóság elvesztésével. Ezt a szubjektum olyan nyugtalanító ürességként éli meg, amely a hiány betöltésére alkalmas objektum megtalálására ösztökéli. Ezért a vágy olyan objektumot keres, amely kielégülést okoz ugyan, de egyúttal fenntartja és nem szünteti meg a vágy folyamatát magát. Lacan azt állítja, hogy a vágy mindig egy másik vágyra (egy Másik vágyára) irányuló vágyakozás: ez az ontologikus hiány biztosítja a szubjektum leválasztódását, elkülönböződését a társadalmi környezet közvetlenségétől, hogy aztán az elveszett Valós és az önmaga közt keletkezett hasadékot a nyelvvel és a társadalmi viszonyrendszerekhez képest létrejött jelentésekkel töltsse be.

A másik hagyomány számára (Spinoza, Nietzsche, Foucault,

Bataille, Deleuze) a vágy nem hiány, hanem pozitív termékeny erő. Nem pusztán pszichikai vagy jelölési reláció, hanem olyan erő, amely a dolgok közti kapcsolódásokat, a produktivitást, a gyakorlatot biztosítja. A szubjektum Deleuze számára olyan vágyakozó gépezet, amely nem ismer kitüntetett vágy-objektumokat: a vágyakozás túlmegy a freudi családi háromszög keretein, és „hatalom-kiterjesztésként” a társadalom egészét átható működéssé válik.

változás

narratológia

A változás az a fogalom, amely segítségével a történet meghatározható.

vehicle

retorika

A metafora megértésében az a dolog, amely a részleges hasonlóság relációjának a másik (az új, a nem ismert) eleme, amihez valamit (a tenort) hasonlítunk. Az a valami más, amelyként a tenort látjuk.

verifikáció

tudományelmélet

Igazolhatóság elve. A logikai pozitivista nyelvelmélet része. Egy állítás igazságának vagy hamisságának tapasztalati úton történő eldöntése. A verifikáció elve leszögezi, hogy egy mondat vagy állítás csak akkor tekinthető értelmesnek, ha verifikálható. A teljes verifikálhatóság elve kimondja, hogy egy állítás véges számú tapasztalati állításból logikailag dedukálható, levezethető. Ami nem verifikálható, nem tarthat igényt az ismeret, tudás elnevezésre. A verifikáció kritikai célokat szolgál.

verisimilitude

tudományelmélet – Karl Popper

A verisimilitude a falzifikációs programnak a fogalma, amely szerint az igazság a tudós számára sohasem érhető el, azonban a falzifikációs eljárás segítségével mindig közelebb kerülhetünk hozzá. S ezt az állandó közeledést nevezi Karl Popper verisimilitude-nak.

vevő*kommunikációelmélet*

Az a kommunikációs rendszer, amely az üzenet dekódolását („vételet”) végrehajtja. Az irodalom-rendszer esetében az irodalmi szöveget befogadó szubjektum, hagyományos terminussal: az olvasó.

világszerűség

Olyan értelmezési eljárás, amely során az olvasó közvetlen viszonyt létesít a szövegvilág és az aktuális világ között. Az olvasó ebben az esetben úgy tekint a szövegvilágra, mintha az

az aktuális világ része lenne, így a szövegvilághoz való viszonya alapvetően referenciális. Az olvasó morális, politikai, történelmi, ideológiai stb. szempontok szerint olvassa a művet

Z**zárlat**

A zárlat az az irodalmi műnek a befejező része, amelynek szintén kitüntetett szerepe (releváns interpretációs funkciója) van az interpretációban.

ISBN 978-615-80266-3-5

Kiadta a Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány
6724 Szeged, Bálint Sándor u. 18/B. I/2.

Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter
Megjelent 2017-ben, Szegeden
Tipográfia és tördelés: Kocsi Lajos
Nyomás és kötés: s-Paw Nyomda Bt.
6794 Úllés, Bem József u. 7.
Felelős vezető: Szabó Erik

Ez a fogalomtár azokat a szakszavakat tartalmazza, melyek az irodalomelmélet utóbbi hatvan-hetven évét meghatározó (késő- és posztmodern) irányzatainak központi terminusai. Így megtalálhatjuk a kötetben a dekonstrukciót, az empirikus irodalomtudományt, a hermeneutikát, a konstruktivista irodalomtudományt, a narratológiát, az új retorikát, a szemiotikát, a szubjektumelméleteket, a poétikai lehetséges világok elméletét és a (pre- és kuhniánus) tudományelméleteket szervező és irányító fogalmakat.

Elsősorban a tudományok iránt élénk érdeklődést mutató középiskolásoknak, egyetemistáknak és az irodalmi műveltséget alsó- és középszinten átadó tanároknak ajánljuk.

A Posztmodern és modern irodalomelméleti fogalmak című kötet közös munka eredménye. Elkészítésében részt vállaltak az egykori deKON-csoport tagjai: Hárs Endre, Hódosy Annamária, Kiss Attila, Kovács Sándor és Szilasi László, valamint a József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének egykori hallgatói: Bocsor Péter, Hártó Gábor, Hegyi Pál és Pete Klára.